
DARK TOURISM AVANT LA **LETTRE**

Slagvelden als bestemmingen voor *dark tourism* in het Romeinse Rijk ten tijde van het principaat

Steven Verhoeven

s4349830

Masterscriptie Oudheidstudies (Klassieke Cultuur)

Begeleider: dr. L. Foubert

Nijmegen, 15 maart 2019

Deze pagina is opzettelijk leeg gelaten.

Inhoudsopgave

Lijst van afkortingen	5
Inleiding.....	7
Cultureel reizen in de oudheid	8
Premodern toerisme?	10
<i>Dark Tourism</i>	13
Dit onderzoek	15
Bronnen	15
Het concept <i>dark tourism</i>	17
Opbouw	21
1. Griekse slagvelden in de Romeinse keizertijd	22
Geografen als <i>dark tourists</i>	22
Strabo	23
Pomponius en Plinius	25
Pausanias' rondreis door Griekenland	27
De reiziger op het slagveld	29
Voorbij de geografie	32
2. Romeinse slagvelden.....	35
Verskil met Griekse slagvelden.....	35
Markeren van het slagveld	36
Uitzonderingen	37
Geografische beschrijvingen	39
Strabo	40
Overige beschrijvingen	42
Bezoek aan het slagveld	43
Germanicus.....	43
Vitellius	45
Het slagveld in de verbeelding	47
3. Een bezoek aan Troje	49
Toeristen in 'de stad van de voorouders'	49
Keizers in Troje	50
Toeristen op het slagveld	52
Troje als <i>dark tourism spot</i>	53
Bezienswaardigheden op het slagveld	54
Slagveldtoerisme	57

Conclusie	60
Vormen van slagveldtoerisme	60
Gradaties van <i>dark tourism</i>	61
Romeins <i>dark tourism</i> binnen het toerismedebat	62
Tot besluit	63
Bibliografie	65
Bronnen	65
Literatuur	66
Afbeeldingsverantwoording	71

Lijst van afkortingen

Ael. <i>VH</i>	Aelianus, <i>Varia Historia</i>
Arr. <i>Anab.</i>	Arrianus, <i>Anabasis Alexandri</i>
App.	Appianus
<i>Mith.</i>	<i>Historia Romana</i> , over Mithridatische Oorlogen
<i>B Civ.</i>	<i>Historia Romana</i> , over de Burgeroorlog (<i>Bello Civili</i>)
Cass. Dio	Cassius Dio, <i>Historia Romana</i>
Diod. Sic.	Diodorus Siculus, <i>Bibliotheca historica</i>
Hdt.	Herodotus, <i>Historiën</i>
Hdn.	Herodianus, <i>Tes meta Markon basileias historiai</i>
Hom. <i>Od.</i>	Homerus, <i>Odyssee</i>
Just. <i>Epit.</i>	Justinus, <i>Epitome van Historiarum Philippicarum</i>
Liv.	Livius, <i>Ab Urbe Condita</i>
Onas.	Onasander, <i>Strategikos</i>
Paus.	Pausanias, <i>Hellados Periegesis</i>
Philostr. <i>Her.</i>	Philostratus, <i>Heroicus</i>
Plin. <i>NH</i>	Plinius de Oudere, <i>Naturalis Historia</i>
Plin. <i>Pan.</i>	Plinius de Jongere, <i>Panegyricus</i>
Plut.	Plutarchus
<i>Alex.</i>	<i>Vitae Parallelae</i> , over Alexander de Grote
<i>Lys.</i>	<i>Vitae Parallelae</i> , over Lysander
<i>Pel.</i>	<i>Vitae Parallelae</i> , over Pelopidas
<i>Sull.</i>	<i>Vitae Parallelae</i> , over Sulla
<i>De Herod.</i>	<i>De malignitate Herodoti</i>
Pomp. Mela	Pomponius Mela, <i>De situ orbis</i>
Ptol. <i>Geog.</i>	Ptolemaeus, <i>Geographia</i>
Soli.	Solinus, <i>Polyhistor</i>
Strab.	Strabo, <i>Geographica</i>
Suet.	Suetonius
<i>Aug.</i>	<i>De Vita Caesarum</i> , over Augustus
<i>Calig.</i>	<i>De Vita Caesarum</i> , over Caligula
<i>Vit.</i>	<i>De Vita Caesarum</i> , over Vitellius
Tac.	Tacitus
<i>Ann.</i>	<i>Annales</i>

<i>Hist.</i>	<i>Historiae</i>
Verg. <i>Aen.</i>	Vergilius, <i>Aeneis</i>
Xen. <i>Hell.</i>	Xenophon, <i>Hellenica</i>

NB sommige werken met een oorspronkelijk Griekse titel zijn met hun Latijnse titel opgenomen, omdat ze daaronder bekender zijn. De volledige literatuurverwijzingen met gebruikte vertaling zijn in de bibliografie te vinden.

Inleiding

“De poorten gaan wijd open, ieder wil naar ’t lege strand
om ’t Griekse legerkamp – nu zonder Grieken – te bekijken:
hier lagen de Dolopiërs, daar stond Achilles’ tent,
ginds lag de vloot en daar de vlakte waar gevochten werd...”¹

In het tweede boek van Vergilius’ *Aeneis* vertelt Aeneas aan Dido het verhaal van de list met het houten paard en de daaropvolgende val en verwoesting van Troje. In bovenstaande passage gaan de Trojanen de poorten van de stad te buiten wanneer ze zien dat de Grieken vertrokken zijn en een houten paard hebben achtergelaten. Aeneas vertelt beeldend over hoe het slagveld eruit zag en wat waar te zien was. Vergilius (70-19 v. Chr.) schreef zijn werk toen Augustus (63 v. Chr.-14 n. Chr.) net aan de macht was. Aeneas’ fictieve rondleiding over het slagveld werd zo ook een rondleiding voor de (potentiële) Romeinse toerist, die het slagveld van Troje wilde bekijken.² Een enkele keer verwees Vergilius zelfs naar de situatie in zijn eigen tijd, zodat het voor de contemporaine lezer herkenbaar zou zijn geweest: “In het zicht van Troje ligt een eiland, Tenedos, bekend en welvarend, zolang het rijk van Priamus bestond, nu slechts een inham, onbetrouwbaar voor wie vaart.”³ Die herkenbaarheid was nuttig, want Troje werd inderdaad bezocht door Romeinse toeristen. Sterker nog, het oude slagveld was wellicht een van de grootste toeristische trekpleisters in de Romeinse keizertijd.

Deze Romeinse toeristen bezochten een plek die in het verleden strijd had gekend. Toerisme naar dergelijke plekken wordt, vanwege hun relatie met de dood of met geweld, tegenwoordig ook wel gekenmerkt als *dark tourism*. Hoewel dat op het eerste gezicht een niche lijkt te zijn, zijn er meer *dark spots* dan men zou denken.⁴ Antropologe Valene L. Smith stelde in 1996 al dat “the memorabilia of warfare and allied products (...) probably constitutes the largest category of tourist attractions in the world.”⁵ Het zijn echter de schaal en impact van de gebeurtenis en de verstreken tijd na die gebeurtenis die maken dat een plek wel of niet meteen geassocieerd wordt met zijn unheimische verleden. Als toerisme naar Troje in de Romeinse tijd voorkwam, roept dat ook de vraag op of andere slagvelden in de oudheid door toeristen bezocht werden. Nu is toerisme als fenomeen in de oudheid niet onproblematisch: hoewel cultureel reizen bestond, is er debat over de vraag of dat als toerisme gekenmerkt kan worden. Voor *dark tourism* geldt nog sterker dat dat als modern fenomeen wordt

¹ Verg. *Aen.* 2.27-30.

² Philip Hardie, ‘Trojan Palimpsests. The archaeology of Roman history in Aeneid 2’, in: Joseph Farrell en Damien P. Nelis (red.), *Augustan poetry and the Roman Republic* (Oxford, 2013), 107-123, aldaar 114.

³ Verg. *Aen.* 2.21-23. “Bekend” (*notissima fama*) is eerder een opmerking van Vergilius dan van Aeneas, zie Hardie, ‘Trojan Palimpsests’, 112.

⁴ Met *dark spot* wordt verwezen naar plekken waar *dark tourism* plaatsvindt.

⁵ Geciteerd in Tony Seaton, ‘War and thanatourism: Waterloo 1815-1914’, *Annals of Tourism Research* 26:1 (1999), 130-158, aldaar 132.

gezien en is daarom als zodanig nooit voor de oudheid onderzocht. Onterecht, want zoals zal blijken waren slagvelden ook in de oudheid bestemmingen die door toeristen bezocht konden worden.

Cultureel reizen in de oudheid

Reeds in de negentiende eeuw was er aandacht voor reizen als fenomeen in de Romeinse samenleving. Als onderdeel van een veel groter werk was het de Duitse filoloog Ludwig Friedländer die in de jaren 1860 uitgebreid op zowel motieven als de praktische uitwerking van reizen in de Romeinse keizertijd inging. Friedländer liet zien dat *touring* in de keizertijd zeer zeker aanwezig was en dat *sightseeing* integraal onderdeel was van dit reizen. De populairste bestemmingen buiten Italië waren Griekenland, Klein-Azië en Egypte.⁶ Friedländers werk werd al snel gezien als standaardwerk, en latere auteurs herhaalden zijn opvattingen. Zo schreef de Britse classicus Thomas George Tucker in 1910 dat reizen in de Romeinse keizertijd aan de orde van de dag was, “whether for military and political business, for commerce, or for pleasure.”⁷ Ook de Amerikaanse classicus William West Mooney gaf aan dat Romeinse reizigers recreatie als drijfveer konden hebben. Hij doelde hier op interesse in historische plaatsen, liefde voor kunst en natuur, ambitie om afgelegen streken en roemruchte plaatsen te zien en verlangen naar ontspanning en een verandering van omgeving. Voornoemde beweegredenen zijn stuk voor stuk motieven die we tegenwoordig met toerisme associëren.⁸ In 1940 werden dergelijke opvattingen kernachtig samengevat door classici Max Cary en Theodore Haarhoff:

“Increased security and ease of travel under the shelter of the Pax Romana give rise to the sight-seeing holiday. This usually took the form of a tour to places of artistic or historical interest in Sicily, in the Greek lands, or in Egypt.”⁹

Het werk van Friedländer bleef tot in de jaren zestig toonaangevend. Dat constateerde ook de Britse historicus J.P.V.D. Balsdon, toen hij opmerkte dat er in antieke bronnen weinig meer te vinden is dan al door Friedländer en latere classici was opgemerkt, maar dat er in zijn tijd wel meer archeologisch materiaal voorhanden was.¹⁰ Balsdon ging echter tegen de opvatting van voornoemde auteurs in: “(...) of ‘holiday travel’, of travel for the sake of going abroad and seeing interesting places, of the kind of travel which is one of the greatest enjoyments of modern civilized life, there was – on part of Romans living in Italy – very little indeed.”¹¹ Reizen buiten Italië had volgens hem voornamelijk andere redenen: opleiding, handel, politiek, et cetera. Desalniettemin benoemde hij wel het bestaan

⁶ Ludwig Friedländer, *Roman life and manners under the early Empire*, vert. Leonard A. Magnus, 3 dln (7e druk, Londen, 1913), I:286-394.

⁷ T.G. Tucker, *Life in the Roman world of Nero and St. Paul* (New York, 1910), 22.

⁸ William West Mooney, *Travel among the Ancient Romans* (Boston, 1920), 30.

⁹ M. Cary en T.G. Haarhoff, *Life and thought in the Greek and Roman world* (Londen, 1940), 164.

¹⁰ J.P.V.D. Balsdon, *Life and leisure in ancient Rome* (Londen, 1969), 14.

¹¹ Ibidem, 224.

van de Romeinse toerist: een reiziger die reisde naar Griekenland, Klein-Azië en met name Egypte om de restanten van de 'oude wereld' te kunnen aanschouwen.¹²

Balsdons werk gaf een nieuw inzicht in het aandeel van recreatief reizen in de Romeinse oudheid. Hij bracht deze tak van reizen terug tot een summier onderdeel van het Romeinse reisnetwerk, in tegenstelling tot wat Friedländer ruim honderd jaar eerder had gesuggereerd. Dat had waarschijnlijk mede te maken met het feit dat de zogenoemde *leisure studies* na de Tweede Wereldoorlog nauwelijks bestudeerd werden; toerisme werd lange tijd als frivool beschouwd. De *cultural turn* begin jaren zeventig bracht hier verandering in. Balsdons beeld werd toen slechts ten dele overgenomen door de Amerikaanse classicus Lionel Casson, die met zijn *Travel in the ancient world* uit 1974 een tot op de dag van vandaag toonaangevend werk heeft geschreven. Het ging hem niet om de omvang van het recreatieve reizen, maar om de inhoud ervan. Hij richtte zich dus met name op reizen met andere motieven dan staatszaken of handel, waardoor hij al snel bij toerisme uitkwam. Met name de beschrijvingen van de gemiddelde reis naar Griekenland en Klein-Azië, inclusief bestemmingen, faciliteiten en mogelijke gevaren zijn nog steeds van groot belang, omdat ze inzicht geven in omvang en uitwerking van het Romeinse toerisme en aanleiding zijn geweest voor vervolgonderzoek.¹³ Net als Casson suggereerde ook de Britse classicus Donald Dudley in zijn *Roman Society* het bestaan van een florerende toerisme-industrie, maar hij beperkte zich tot een loutere vermelding van dit fenomeen.¹⁴

Van recentere datum is het boek *Travel and geography in the Roman Empire*, geredigeerd door de Britse historici Colin Adams en Ray Laurence. De bundel gaat met name over de facilitering van reizen in het Romeinse Rijk en de manieren waarop dit plaatsvond, maar Adams ging in zijn hoofdstuk over Romeins Egypte wel kort in op de mogelijkheden tot recreatief reizen. Hij stemde in met Balsdon dat verreweg het meeste reisverkeer te maken had met staatszaken, maar, zo schreef hij, onderzoek

“has largely avoided evidence for recreational and occasional travel. In some respects a result of this is that our view of life in the Roman world (...) is that of a society in which travel, and certainly recreational travel, was uncommon. (...) But the evidence from Egypt which we have considered so far shows the contrary – that there was a fair degree of mobility in Roman Egypt. (...) And it is certainly the case that recreational travel was not extraordinary.”¹⁵

Hiermee keerde Adams terug naar de opvattingen van de vooroorlogse auteurs. Net als Friedländer merkte hij op dat slechts weinig reisverslagen bewaard zijn gebleven. Het is daarom dat er in onderzoek

¹² Ibidem, 229-231.

¹³ Lionel Casson, *Travel in the ancient world* (Londen, 1974), 229-329.

¹⁴ Donald Dudley, *Roman Society* (Londen, 1975), 225-226.

¹⁵ Colin Adams, “‘There and back again’: getting around in Roman Egypt”, in: Colin Adams en Ray Laurence (red.), *Travel and geography in the Roman Empire* (Londen en New York, 2001), 138-166, aldaar 157.

naar reizen qua literaire bronnen ook voornamelijk aandacht is geweest voor het enige bekende reisverslag, Pausanias' *Beschrijving van Griekenland* uit de tweede eeuw na Christus.¹⁶ Pausanias wordt daarom vaak als schoolvoorbeeld van de Romeinse toerist aangehaald. Adams zelf breidde zijn studie uit met Egyptische papyri en inscripties. Hij komt zo tot de conclusie dat cultureel reizen absoluut aanwezig was, hoewel het lastig is om onderscheid te maken tussen toerisme en pelgrimage.¹⁷

Premodern toerisme?

Voorgaande studies zijn vrijwel allemaal het werk van historici of classici en zijn erg beschrijvend wanneer het gaat om toerisme in de Romeinse oudheid. Dat is begrijpelijk, omdat het bronmateriaal zeer fragmentarisch is. Het kost veel tijd om voldoende materiaal te verzamelen. De meeste auteurs komen daarom tot vrijwel dezelfde conclusie: cultureel toerisme – vanuit Rome, welteverstaan – richtte zich met name op Griekenland, Klein-Azië en Egypte, waarbij interesse in de (al dan niet mythische) geschiedenis van de locaties veelal leidend was.¹⁸ Dergelijke reizen, veelal door vermogende Romeinen, werden vergemakkelijkt door het bestaan van overnachtingsmogelijkheden en restaurants, alsmede routewijzers (het bestaan van kaarten wordt verondersteld) en toergidsen. Het is echter niet het bestaan van een dergelijke reiscultuur die aan debat onderhevig is, maar de vraag in hoeverre dit gekenmerkt kan worden als toerisme. Deze vraag werd echter pas echt opgeworpen met de opkomst van de toerismestudies in het laatste kwart van de twintigste eeuw.

In wetenschappelijke overzichten van de geschiedenis van toerisme komt de Romeinse oudheid er karig vanaf.¹⁹ Het begin van wat men 'toerisme' noemt wordt veelal geplaatst bij de Grand Tour, een monumentale rondreis door Europa die vanaf de achttiende eeuw door vermogende jongvolwassenen uit met name het westen van het continent werd ondernomen. Een enkeling laat het fenomeen toerisme nog veel later opkomen. De Amerikaanse antropoloog Dean MacCannell, die met zijn boek *The Tourist* uit 1976 een van de grondleggers van de toerismestudies werd, plaatste het begin

¹⁶ Zie bijvoorbeeld Christian Habicht, 'An ancient Baedeker and his critics: Pausanias' Guide to Greece', *Proceedings of the American Philosophical Society* 129:2 (1985), 220-224; John Elsner, 'A Greek pilgrim in the Roman world', *Past & Present* 125 (1992), 3-29; Susan E. Alcock, John F. Cherry en Jaś Elsner (red.), *Pausanias: travel and memory in Roman Greece* (Oxford, 2001); Madeleine Jost, 'Pausanias in Arkadia: an example of cultural tourism', in: Colin Adams en Jim Roy (red.), *Travel, geography and culture in ancient Greece, Egypt and the Near East* (Oxford, 2007), 104-122.

¹⁷ Colin Adams, "'Travel narrows the mind": cultural tourism in Graeco-Roman Egypt', in: Adams en Roy, *Travel, geography*, 161-184. Volgens Adams is erg grote mate van overlap tussen toerisme en pelgrimage. Dit gaat zeker op wanneer men spreekt van 'religieus toerisme'. In dit onderzoek (zie het concept 'dark tourism' hieronder) wordt dat onderscheid daarom ook niet sterk gemaakt. Zie hierover verder: Jaś Elsner en Ian Rutherford (red.), *Pilgrimage in Graeco-Roman & early christian antiquity* (Oxford, 2005); David James Stark, 'Religious tourism in Roman Greece' (masterscriptie, Wilfrid Laurier University, Waterloo, ON, 2009).

¹⁸ Vgl. Adams, "'Travel narrows the mind": cultural tourism in Graeco-Roman Egypt'.

¹⁹ Vgl. John K. Walton, 'Histories of Tourism', in: Tazim Jamal en Mike Robinson (red.), *The SAGE handbook of tourism studies* (Londen etc., 2009), 115-129; Auvo Kostianen, 'History', in: Jafar Jafari en Xiao Honggen (red.), *Encyclopedia of Tourism* (2016) <https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-3-319-01384-8_265> [geraadpleegd 08-01-2019].

pas in de negentiende eeuw, toen het culturele reizen een universele ervaring werd die zich niet beperkte tot een sociale groep.²⁰ Historicus John Towner en geograaf Geoffrey Wall noemden in hun overzichtsartikel weliswaar de werken van Friedlander, Bilsdon en Casson wanneer het gaat om de Romeinse oudheid, maar aanzienlijk meer aandacht ging uit naar de tijd vanaf de Grand Tour.²¹ De Britse socioloog John Urry, die binnen de academische gemeenschap bekendheid verwierf met zijn werk *The tourist gaze* uit 1990, wijdde slechts enkele woorden aan de pre-Grand Tourperiode. Urry geringschatte de mogelijkheid tot recreatief reizen in de Romeinse tijd niet, maar zei dat dit een voorrecht was van de elite. Het reizen was niet universeel, niet cultuuroverstijgend en niet visueel genoeg om als toerisme gekenmerkt te kunnen worden.²²

Ook volgens de Amerikaanse historicus Eric Zuelow begon 'modern tourism' bij de Engelse vrijetijdsbesteding van de Grand Tour.²³ Hij gaf weliswaar toe dat het bewijs voor Romeins toerisme dwingend genoeg is om het als een zodanig fenomeen aan te nemen, maar ontkende dat het een sterk modern karakter had. Zo stelde hij: "even during the Roman period, tourism was not a cross-cultural phenomenon. Romans travelled within their own culture, never straying from the map of Roman influence."²⁴ Daarnaast was met de neergang van het Romeinse Rijk ook het culturele rondreizen ten einde. Men kan dus niet – in tegenstelling tot de Grand Tour – vanaf het Romeinse toerisme een lijn doortrekken naar modern toerisme. Het is echter de vraag of het Romeinse toerisme niet cultuuroverstijgend was en in hoeverre die eigenschap het modern toerisme karakteriseert, laat staan in hoeverre toerisme altijd 'modern' dient te zijn.

Die laatste vraag werd treffend opgeworpen door toerismehistoricus John K. Walton, die al langer ijverde voor een meer historische benadering van toerisme: "There remain plenty of issues to resolve as regards the origins of 'modern' tourism, not least in relation to older phenomena such as pilgrimage and the extent and significance of recognisable forms of tourist activity in the ancient Mediterranean."²⁵ Dat bevestigden ook Stephen J. Page en Joanne Connell, beiden actief in het veld van toerismemanagement, toen ze stelden dat "in the respect that these early 'tourists' pursued pleasure and relaxation in regions away from the main towns and cities, they epitomize modern-day tourism: the pursuit of pleasure in a location away from everyday life and the use of one's leisure time for non-work purposes."²⁶

²⁰ Dean MacCannell, *The tourist: a new theory of the leisure class* (Berkeley, 1976), 5.

²¹ John Towner en Geoffrey Wall, 'History and Tourism', *Annals of Tourism Research* 18 (1991), 71-84, aldaar 73.

²² John Urry en Jonas Larsen, *The tourist gaze 3.0* (Londen, etc., 1990), 5.

²³ Eric Zuelow, *A history of modern tourism* (Londen, 2015).

²⁴ Zuelow, *A history*, 7.

²⁵ John K. Walton, 'Prospects in tourism history: evolution, state of play and future developments', *Tourism Management* 30 (2009), 783-793, aldaar 786.

²⁶ Stephen J. Page en Joanne Connell, *Tourism. A modern synthesis* (Andover, 2014), 20.

Recentelijk heeft de Belgische historica Lien Foubert overtuigend laten zien dat toerisme in de eerste vijf eeuwen van onze jaartelling wel degelijk een reismotief was. Daarbij hanteerde ze moderne definities van toerisme, die de nadruk leggen op het reizen voor plezier en genot en om te ontsnappen aan de alledaagse praktijk. Ze toonde daarbij aan dat reizen uit nieuwsgierigheid ook onderdeel was van de Romeinse premoderne maatschappij.²⁷ Ondanks deze stellingname blijft er op het gebied van toerisme nog wel veel onderzoek mogelijk. Toerisme behelst namelijk niet enkel de motieven van de reiziger, maar ook de maatschappij daaromheen. Zo stelde Foubert in een artikel met de Britse archeoloog David J. Breeze niet voor niets dat “the opportunities and limits to travel for Roman individuals have been rarely touched upon in classical scholarship”. Ze toonden aan dat bepaalde patronen van een toerismesector in de Romeinse periode ook al bestonden, getuige inscripties en archeologische vondsten, maar ook dat “the significance of these and other objects related to tourism, or more general to movement and mobility, remain unclear.”²⁸

De Franse historisch socioloog Loykie Lomine is een van de weinige anderen die modern toerisme en de Romeinse oudheid op een analytische manier met elkaar heeft verbonden. Hij was vrij stellig in zijn opvatting: “Contrary to common beliefs and assumptions, tourism existed long before the famous Grand Tour of Mediterranean Europe by English aristocrats.”²⁹ Lomine koppelde verschillende moderne toerismeconcepten aan verschijnselen uit de Romeinse oudheid; zo was er volgens hem ook in de oudheid al sprake van commercialisering en commodificatie van bestemmingen. Voor bezoekers kregen bepaalde bestemmingen een performatief karakter: de lokale bevolking schiep de werkelijkheid naar de verwachtingen – de *tourist gaze* – van de toerist, iets wat MacCannell *staged authenticity* genoemd heeft.³⁰ Lomine concludeerde dat het augusteïsche toerisme eigenlijk zeer modern genoemd kan worden. Het was zeer verbonden met de maatschappij als geheel; net als modern toerisme kon het enkel floreren in periodes van welvaart en stabiliteit. Een dergelijke samenleving werd volgens Lomine vanzelf meer op vrije tijd (*otium*) gericht. Met name wat betreft de elite sprak hij daarom van een vrijetijdssamenleving.³¹

Lomine ging in zijn bijdrage ook in op verschillende thematische varianten van het Romeinse toerisme, die ook vandaag de dag nog herkenbaar zijn. Hij maakte hierbij onderscheid tussen locatiegebonden toerisme, te weten kust-, landschaps- en stadstoerisme, en wat hij noemt *special*

²⁷ Lien Foubert, ‘Men and women tourists’ desire to see the world: “curiosity” and “a longing to learn” as (self-) fashioning motifs (first-fifth centuries C.E.)’, *Journal of Tourism History* 10:1 (2018), 5-20.

²⁸ Lien Foubert en David J. Breeze, ‘Mobility in the Roman Empire’, in: Jim Leary (red.), *Past mobilities: archaeological approaches to movement and mobility* (Farnham en Burlington, 2014), 175-186.

²⁹ Loykie Lomine, ‘Tourism in Augustan society (44 BC – AD 69)’, in: John K. Walton (red.), *Histories of tourism: representation, identity and conflict* (Clevedon etc., 2005), 69-87, aldaar 69.

³⁰ Ibidem, 74-77; Urry en Larsen, *The tourist gaze*, 1-30. Vgl. MacCannell, *The tourist*, 91-107.

³¹ Lomine, ‘Tourism in Augustan society’, 85-86.

interest tourism. Hieronder vallen bijvoorbeeld medisch toerisme, orakeltoerisme en sporttoerisme.³² Een dergelijke aandacht voor *special purpose travel* had ook de Servische Branislav Rabotić, professor aan het College of Tourism in Belgrado. Volgens Rabotić konden deze vormen van toerisme gezien worden als voorlopers van bepaalde vormen van modern toerisme, met name als het gaat om religieus toerisme, medische toerisme en sporttoerisme.³³ In zijn conclusie opperde hij ook het mogelijke bestaan van *dark tourism*, hoewel hij daar in zijn bijdrage verder niet op inging. Het is juist die laatstgenoemde vorm van toerisme die in dit onderzoek centraal zal staan.

Dark Tourism

Het concept *dark tourism* – de Nederlandse termen ‘duister toerisme’ en ‘thanatoerisme’ zijn veel minder gangbaar dan de Engels term – is pas relatief recent geïntroduceerd in de toerismestudies en verwijst naar de praktijk van het reizen naar plaatsen die geassocieerd worden met rampen, verwoesting en de dood.³⁴ De term werd voor het eerst gemunt door John Lennon en Malcolm Foley – beiden zijn actief in de toerismestudies, met name in het veld van managementwetenschappen – in 1996.³⁵ Ondanks dat deze reispraktijk al plaatsheeft sinds mensenheugenis, karakteriseerden Lennon en Foley *dark tourism* als een onmiskenbaar modern fenomeen. Volgens hen kon toerisme naar *sites* geassocieerd met gebeurtenissen van voor de twintigste eeuw niet gekenmerkt worden als *dark tourism* om twee redenen:

“First, there is the simple matter of chronological distance. These events did not take place within the memories of those still alive to validate them. Second, the events of ancient and medieval battles, etc., do not posit questions, or introduce anxiety and doubt about, modernity and its consequences.”³⁶

Volgens de auteurs was het juist het element van de exploitering van deze angst en twijfel, dat maakt dat iets als *dark tourism* gekenmerkt kan worden. Deze definitie is echter sterk aan debat onderhevig, omdat ze enerzijds erg smal is, en anderzijds uitgaat van *modern* toerisme (zie verderop over het concept *dark tourism*), terwijl het concept *dark tourism* wellicht ook toepasbaar zou kunnen zijn op toerisme in eerdere eeuwen.

³² Lomine, ‘Tourism in Augustan society’, 77-82.

³³ Branislav Rabotić, ‘Special-purpose travel in ancient times: “tourism” before tourism?’, in: M. Skakun (ed.), *Proceedings book of the 2nd Belgrade International Tourism Conference (BITCO 2014). Thematic tourism in a global environment: advantages, challenges and future developments* (Belgrado, 2014), 99-114, aldaar 111-112.

³⁴ Richard Sharpley, ‘Shedding light on dark tourism: an introduction’, in: Richard Sharpley en Philip R. Stone (red.), *The darker side of travel: the theory and practice of dark tourism* (Bristol, 2009), 3-22, aldaar 9-10. De term wordt bewust breed omschreven als “the act of travel to sites associated with death, suffering and the seemingly macabre.”

³⁵ De term kwam ook terug in de titel van hun boek uit 2000, *Dark Tourism. The attraction of death and disaster*.

³⁶ John Lennon en Malcolm Foley, *Dark tourism. The attraction of death and disaster* (Andover, 2000), 12.

Een historisch perspectief op *dark tourism* blijft tot op heden veelal achterwege. Vrijwel al het onderzoek naar *dark tourism* focust zich op plaatsen waar in de twintigste eeuw horrors hebben plaatsgegrepen. Een enkeling, zoals Tony Seaton, hoogleraar reisgeschiedenis en toeristisch gedrag, heeft de praktijk van *dark tourism* onderzocht in de periode voor de twintigste eeuw. In zijn geval ging het op het slagveld van de slag bij Waterloo.³⁷ Het in 2018 verschenen *The Palgrave handbook of dark tourism studies* heeft weliswaar een deel over 'Dark Tourism History', maar drie van de vier historische artikelen daarin gaan over de achttiende en negentiende eeuw en het laatste over het Engeland van de hoge middeleeuwen tot aan de negentiende eeuw.³⁸ Voor periodes voor de (vroeg)moderne tijd wordt de literatuur des te fragmentarischer, daar het enkel nog verwijzingen zijn in teksten over moderne vormen van *dark tourism*. Zo noemden Stone en Richard Sharpley het bezoeken van terechtstellingen in negentiende-eeuws Engeland – een fenomeen waarvoor zelfs een georganiseerde reis op touw werd gezet – en de middeleeuwse pelgrimages en publieke executies.³⁹ Verder dan dat ging ook Seaton niet terug, daar hij stelde dat “the first identifiable phase of dark tourism in numbers was Christian Pilgrimage, which flourished between c. 500 AD and the mid-sixteenth century.”⁴⁰

Gezien voorgaande uiteenzetting over de beperkte schaal van recent onderzoek naar toerisme in de oudheid an sich, mag het geen verrassing heten dat over *dark tourism* in deze periode zeer weinig is geschreven. Het gaat hierbij enkel om korte illustratieve voorbeelden, zonder dat deze daadwerkelijk onderwerp van studie zijn. Stone heeft enkele malen gewezen op de Romeinse gladiatorenspelen als vroeg voorbeeld van *dark tourism*: “Early examples of dark tourism may be found in the patronage of Roman gladiatorial games. With death and suffering at the core of the gladiatorial product, and its eager consumption by raucous spectators, the Roman Colosseum may be considered one of the first dark tourist attractions.”⁴¹ Desalniettemin ging hij niet verder op het concept in. Zoals vermeld merkte ook Rabotić het bestaan van *dark tourism* op. Hij doelde dan veeleer op het bezoeken van slagvelden, plekken van onfortuinlijke mythische gebeurtenissen en graven van – met name Griekse – helden.⁴² Slagveldbezoek is met name voor Troje wel onder de loep genomen, maar niet in de context van *dark tourism*. Andere slagvelden blijven onderbelicht, hoewel Foubert over het bezoek van Germanicus aan

³⁷ Seaton, 'War an thanatourism'.

³⁸ Philip R. Stone et al. (red.), *The Palgrave handbook of dark tourism studies* (Londen, 2018), 1-150.

³⁹ Philip Stone en Richard Sharpley, 'Consuming dark tourism: a thanatological perspective', *Annals of Tourism Research* 35:2 (2008), 574-595, aldaar 595.

⁴⁰ Tony Seaton, 'Encountering engineered and orchestrated remembrance: a situational model of dark tourism and its history', in: Stone, *The Palgrave handbook*, 9-31, aldaar 21-22.

⁴¹ Philip R. Stone, 'A dark tourism spectrum: towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions', *Tourism: An Interdisciplinary International Journal* 54:2 (2006), 145-160, aldaar 147. Vgl. Stone en Sharpley, 'Consuming dark tourism', 574; Sharpley, 'Shedding light', 4.

⁴² Rabotić, 'Special-purpose travel', 112.

het slagveld van de Slag op het Teutoburgerwoud opmerkte dat '[it] resembles an ancient example of "dark tourism"'.⁴³

Dit onderzoek

Ofschoon voorgaande observaties aanleiding zouden kunnen geven voor verder onderzoek naar deze vorm van toerisme, is dat tot op heden nog niet gebeurd. Omdat *dark tourism* echter een zeer breed onderwerp is, zal dit onderzoek zich beperken tot één specifieke vorm van *dark tourism*, namelijk slagveldtoerisme. Andere vormen van *dark tourism* – zoals een bezoek aan gladiatorenspelen – blijven buiten beschouwing. Dit onderzoek zal proberen een eerste verkenning op dat gebied uit te voeren met als doel een deel van dit hiaat op te vullen. Voorts biedt het ook inzicht in de mate waarin *dark tourism* een reismotief was, in hoeverre *dark tourism* als concept toepasbaar is op historische casus uit de Romeinse tijd en plaatst het zich in een bredere probleemstelling die hierboven geschetst is, namelijk de moderniteit van het Romeinse toerisme. De volgende vraag zal in dit onderzoek leidend zijn zijn: op welke manier kregen slagvelden als podium voor *dark tourism* vorm en plaats in het Romeinse toerisme ten tijde van het Romeinse principaat? Omdat toerisme in de Romeinse tijd vanwege de *pax romana* voornamelijk floreerde in de vroege keizertijd, neemt dit onderzoek de periode van het principaat (ca. 27 v. Chr.-284 n. Chr.) als uitgangspunt.⁴⁴ Uiteindelijk hoopt deze studie meer inzicht te bieden in vormen van Romeins toerisme alsmede het al dan niet moderne karakter van dat toerisme an sich.

Bronnen

Dark tourism is allereerst een vorm van reizen. Het spectrum aan reisliteratuur uit de Romeinse oudheid is zoals gezegd niet heel breed. Pausanias' *Beschrijving van Griekenland* is een van de weinige uit de oudheid overgeleverde werken die daadwerkelijk specifiek als reisliteratuur kenmerkt kunnen worden. Het wordt door enkelen ook gezien als de eerste reisgids en vergeleken met de beroemde rode reisgidsen van de negentiende-eeuwse grondlegger van de moderne reisgids, Karl Baedeker (1801-1859).⁴⁵ In hoofdstuk 1 zal dit werk uitgebreider aan de orde komen. Nochtans vermoeden classici dat meer werken van dien aard in de oudheid voorhanden geweest moeten zijn, maar deze zijn – indien dat het geval was – niet aan ons overgeleverd.

Ter uitbreiding neemt dit onderzoek daarom ook geografische plaatsbeschrijvingen in beschouwing. De eerste beschrijvingen van de wereld – geografieën, van het Griekse *γεωγραφία*,

⁴³ Foubert, 'Men and women tourists' desire', 11.

⁴⁴ Het einde van de *pax romana* wordt meestal rond 180 n. Chr. gesitueerd. Uit de derde eeuw stammen echter ook enkele interessante passages, met name een slagveldbezoek van keizer Caracalla (zie hoofdstuk 3). Daarom wordt dat in dit onderzoek ook meegenomen.

⁴⁵ Habicht, 'An ancient Baedeker', 220-224.

beschrijving van de aarde – kwamen veelal voort uit kennis overgeleverd door Fenicische handelsreizen. Door Griekse geografen werd Homerus, met name vanwege het sterke geografische aspect in de *Odysee*, gezien als de vader van de geografie, maar dat is naar huidige maatstaven niet houdbaar. Vanaf de zesde eeuw voor Christus werden beschrijvingen van de bekende wereld gemaakt, gebaseerd op zogenoemde *periplous* (περίπλους; rondvaarten).⁴⁶ Geografie als vakgebied behelst uiteraard meer dan louter plaatsbeschrijvingen, want over fysische aspecten werd ook veel geschreven, maar voor dit onderzoek is met name de topografie – van τόπος (plaats) en -γραφία (beschrijven) – relevant. Sommige geografen uit de Romeinse tijd hadden de wereld met hun eigen ogen gezien – of beweerden dat althans. In veel gevallen ging het echter om plaatsbeschrijvingen op basis van andere, eerdere bronnen zoals de *periplous*.

Ook in andere genres vinden we geografische uitweidingen en verwijzingen, voornamelijk in geschiedkundige werken en levensbeschrijvingen, maar ook in epen zoals die van Homerus. Geografie, geschiedenis en land- en volkenkunde waren in de oudheid onlosmakelijk met elkaar verbonden. Ook deze genres zullen in dit onderzoek aan bod komen. Er zal sporadisch ook verwezen worden naar slagveldbezoek van personen die vóór de Romeinse keizertijd leefden. Het verslag van die gebeurtenis werd echter wel in de betreffende periode geschreven en zou daarmee iets kunnen zeggen over *dark tourism* op het moment van schrijven. Niettemin zijn passages die eventueel gelinkt kunnen worden aan praktijken van *dark tourism* zeer gering, waardoor slechts van enkele prominente leiders een voorval van *dark tourism* bekend is. Daarmee zeggen deze werken ons weinig over andere Romeinse toeristen, terwijl toerisme an sich in de Romeinse tijd wel degelijk een reismotief was, zoals voorgaande historiografische beschouwing heeft aangetoond. Het is door gebrek aan bronmateriaal onmogelijk daar vaststaande uitspraken over te doen. Wel is het mogelijk om op basis van een combinatie van bronmateriaal de *mogelijkheid* van *dark tourism* in de Romeinse oudheid af te wegen en beredeneerd te gissen naar slagveldtoerisme onder andere Romeinen.

Bruikbaar bronmateriaal over *dark tourism* is niet alleen gering, maar ook zeer fragmentarisch. Het doornemen van werken die potentieel bronmateriaal bieden voor onderzoek als dit is daarom een zeer tijdrovend proces. Daarnaast zijn er mogelijk fragmenten over *dark tourism* in andere teksten, die in dit onderzoek niet aan de oppervlakte zijn gekomen, omdat het zich vanwege de beperkte tijd in eerste instantie gericht heeft op teksten die op het oog meer potentie boden. Daarnaast dient opgemerkt dat onderzoek naar inscripties op slagveldmonumenten meer licht zou kunnen werpen op *dark tourism* in de oudheid, zeker met betrekking tot de ‘gewone’ reizende Romein. Dit onderzoek beperkt zich echter tot Romeinse literatuur.

⁴⁶ Geoffrey J. Martin en Preston E. James, *All possible worlds. A history of geographical ideas* (3e druk, New York etc., 1993), 14-20.

Het concept *dark tourism*

Het concept *dark tourism* aan de nodige discussie onderhevig. Enkele wetenschappers beschouwen het als een louter modern fenomeen, terwijl andere het tot op zekere hoogte juist vanuit een langere historische traditie bekijken. Ook de mate van 'darkness' is onderwerp van debat. Politicoloog William Miles bracht deze kwestie ter sprake toen hij een onderscheid maakte tussen *dark* en *darker tourism*, waarin laatstgenoemde betrekking had op "places of death", terwijl *dark tourism* enkel "places associated with death" omvatte.⁴⁷ Ook bij de mate van 'darkness' in de motieven van de toerist zijn kanttekeningen te plaatsen. Lennon en Foley sloten alle toeristische attracties die bij de toerist geen angst en twijfel oproepen uit, maar die interpretatie werd bekritiseerd. Volgens Sharpley kan pas van *dark tourism* gesproken worden als men rekening houdt met "the extent which an 'interest' in death is the dominant reason for visiting dark attractions."⁴⁸ Stone omschreef de discussie treffend door te stellen dat "'the universal term 'dark' as applied to tourism is too broad and does not readily expose the multi-layers of dark tourism supply."⁴⁹ *Dark tourism* als concept is daarom enkel bruikbaar als men rekenschap geeft van de verschillende *shades of darkness* met betrekking tot toeristische attracties én drijfveren voor *dark tourism*.⁵⁰

Verschillende modellen om *dark tourism* te interpreteren doen daarom de rondte. Voor de interpretatie van klassieke slagvelden in de Romeinse oudheid gaat dit onderzoek uit van een drietal bruikbare en vergelijkbare modellen, namelijk een categorisering van Seaton, het zogenoemde *dark tourism spectrum* van Stone en vier dimensies van slagveldtoerisme door Chris Ryan, professor toerismemanagement. Het is daarbij belangrijk in het achterhoofd te houden dat deze conceptualisering altijd gebaseerd zijn op moderne vormen van toerisme en voor toepasbaarheid op de oudheid af en toe een lichte aanpassing of kanttekening behoeven. Seaton categoriseerde *dark tourists* in vijf groepen gebaseerd op hun beoogde doel en bestemming:⁵¹

1. Het reizen met als doel de dood te zien, zoals het bijwonen van terechtstellingen.
2. Het reizen naar locaties waar mensen zijn omgekomen, zoals slagvelden of vernietigingskampen, maar ook plaatsen waar beroemdheden zijn omgekomen.
3. Het reizen naar begraafplaatsen en herdenkingsmonumenten, ook wel *remembrance tourism* genoemd.

⁴⁷ William F.S. Miles, 'Auschwitz: museum interpretation and darker tourism', *Annals of Tourism Research* 29:4 (2002), 1175-1178.

⁴⁸ Richard Sharpley, 'Travels to the edge of darkness: towards a typology of "dark tourism"', in: Chris Ryan, Stephen J. Page en Michelle Aicken, *Taking tourism to the limits: issues, concepts and managerial perspectives* (Amsterdam etc., 2005), 215-226, aldaar 218.

⁴⁹ Stone, 'A dark tourism spectrum', 150.

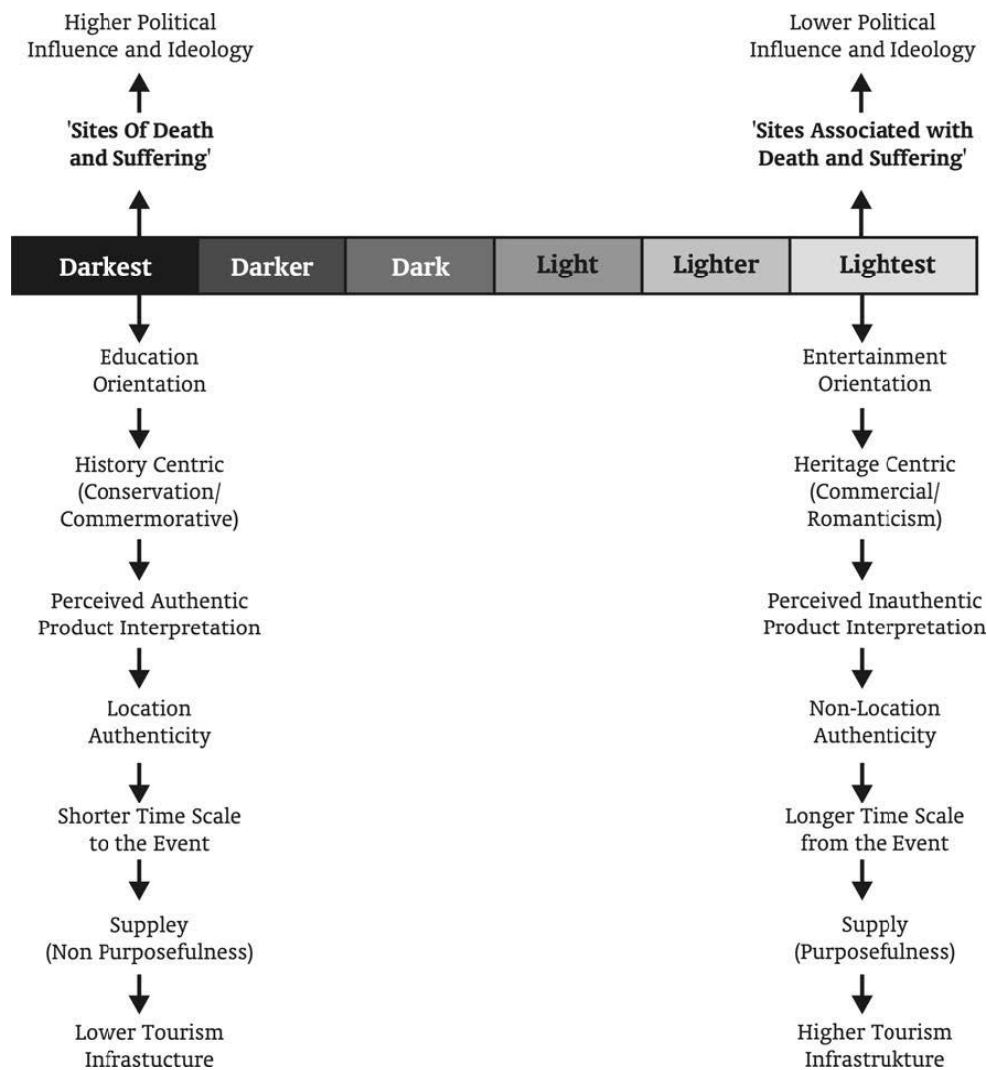
⁵⁰ Sharpley, 'Shedding light', 17.

⁵¹ Tony Seaton, 'Guided by the dark: from thanatopsis to thanatourism', *International Journal of Heritage Studies* 2:4 (1996), 234-244.

4. Het reizen naar locaties waar bewijsmateriaal van de dood wordt verzameld en tentoongesteld.
5. Het reizen om *re-enactments* van de dood te zien, zoals het naspelen van veldslagen.

Met betrekking tot slagveldtoerisme in de Romeinse oudheid zijn vooral Seatons tweede en derde categorie van belang. Begraafplaatsen en herdenkingsmonumenten bevonden zich immers vaak op het slagveld, en combineren dus beide categorieën. Daarnaast doen veel klassieke beschrijvingen – vooruitlopend op hoofdstuk 1 – vermoeden dat het de reiziger meer te doen was om het herinneringsmonument dan om de plek van het slagveld zélf.

Seatons categorisering maakt echter nog niet duidelijk waarom het bezoeken van een eeuwenoud slagveld net zo goed *dark tourism* is als het bezoeken van voormalige vernietigingskampen. Zijn tweede categorie is ontzettend breed, daar die het gehele spectrum van *holocaust tourism* tot *celebrity tourism* omvat. Dat woord ‘spectrum’ is echter van groot belang bij de interpretatie van *dark tourism* en daarbij komt het model van Stone van pas (figuur 1). Volgens Stones

Figuur 1: Het dark tourism spectrum volgens Stone.

definitie omvat het al het reizen naar plekken geassocieerd met de dood, maar bestaat er een verschil in de mate van 'darkness'. Stone onderscheidde daarin zeven 'tinten' van *dark tourism spots*, die hij van 'licht' naar 'donker' als volgt benoemde:⁵²

1. Dark fun factories	5. Dark shrines
2. Dark exhibitions	6. Dark conflict sites
3. Dark dungeons	7. Dark camps of genocide
4. Dark resting places	

Stone benadrukte dat álle varianten beschouwd kunnen worden als *dark tourism*, maar de associatie met de dood naarmate de schaal vordert steeds sterker wordt. De parameters zoals die in *figuur 1* getoond worden zijn ook niet altijd één op één toepasbaar – omdat Stones model vooral op moderne *dark spots* is gericht – maar moeten veeleer dienen als richtlijn voor de interpretatie van deze plaatsen. Vooral *time scale*, *location authenticity* en *perceived authentic product interpretation* hebben grote invloed hoe 'donker' een dergelijke plaats geïnterpreteerd wordt. Klassieke slagvelden kunnen worden geplaatst worden in de vierde, vijfde en zesde categorie van Stone, waaraan hij de volgende definities koppelde:

"Dark Resting Places focuses upon the cemetery or grave markers as potential products for dark tourism. (...) Dark Shrines are those sites which essentially 'trade' on the act of remembrance and respect for the recently deceased. Hence Dark Shrines are often constructed, formally or informally, very close to the site of death (...). Dark Conflict Sites revolve around war and battlefields and their commodification as potential tourism products. Indeed, Dark Conflict Sites essentially have an educational and commemorative focus, are history-centric and are originally nonpurposeful in the dark tourism context."⁵³

Ondanks de directe associatie met recreatie – dat een zekere frivole connotatie met zich meedraagt – gaf Stone hiermee aan dat 'herinnering' een belangrijk component kan zijn bij *dark tourism*. Een dergelijke opvatting wordt door meerdere auteurs benadrukt.⁵⁴

Socioloog Chris Rojek benadrukte ook dat graven en kerkhoven in toeristische context als *dark spots* bestempeld kunnen worden. Hij gaat daarbij in op begraafplaatsen als *Père-Lachaise* in Parijs, waar vele beroemdheden begraven liggen, en op toeristen die het graf van zanger Elvis Presley (1935-

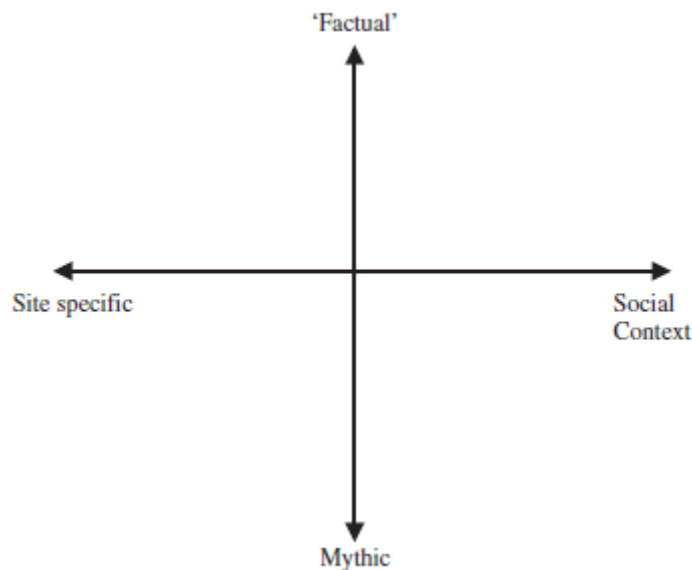
⁵² Stone, 'A dark tourism spectrum', 152-157.

⁵³ Stone, 'A dark tourism spectrum', 154-156. NB het verschil tussen *dark resting place* en *dark shrine* is zeer klein als het *shrines* ook de graven op het slagveld zijn.

⁵⁴ Vgl. Brigitte Sion, 'Introduction', in: Brigitte Sion (red.), *Death tourism. Disaster sites as recreational landscape* (Calcutta, 2014), 1-8; Lennon en Foley, *Dark Tourism*, 1-12.

1977) in Graceland bezoeken.⁵⁵ Op klassieke slagvelden bevonden zich vaak ook aparte tombes voor militaire leiders die dus ook als *dark spots* bestempeld kunnen worden. Een belangrijk verschil hierbij is wel dat de door Rojek onderzochte graven zich niet op de plek van overlijden bevonden. Om met Stones model te spreken: er was daarbij geen sprake van *location authenticity*, terwijl die er op slagvelden wel was.

In navolging van Stone heeft Chris Ryan, professor toerismemanagement, een spectrum beschreven specifiek voor slagveldtoerisme. Volgens Ryan geldt over het algemeen dat naarmate de tijd vordert, de interpretatie van slagvelden verschuift van *hot* naar *cold* en daarmee het toerisme naar de lichtere kant van het spectrum, hoewel hierop ook uitzonderingen zijn.⁵⁶ Die interpretatie van het slagveld door toeristen gebeurt volgens hem in twee dimensies: de mythische dan wel feitelijke interpretatie van de gebeurtenissen en een dimensie die hij omschreef als “the concern to tell a story specific tot the events of the site as against a concern to contextualise interpretation within a wider setting.”⁵⁷ Deze dimensies worden schematisch weergegeven in *figuur 2*. Ryan onderscheidde vervolgens dus vier kwadranten, vier mogelijke groepen waarin slagvelden geïnterpreteerd kunnen worden. Met voorgaande modellen in het achterhoofd zal in dit onderzoek gekeken worden naar slagvelden en slagveldtoerisme in de Romeinse oudheid. Ze zullen dienen als leidraad bij het bestuderen van de bronnen, ondanks dat er niet altijd expliciet naar verwezen zal worden.

Figuur 2: Ryans 'Patterns of interpretation'

⁵⁵ Chris Rojek, *Ways of escape. Modern transformations in leisure and travel* (Basingstoke, 1993), 137-145. Vgl. Derek Alderman, 'Writing on the Graceland wall: on the importance of authorship in pilgrimage landscapes', *Tourism Recreation Research* 27:2 (2002), 27-33.

⁵⁶ Chris Ryan, 'Introduction', in: Chris Ryan (ed.), *Battlefield tourism: history, place and interpretation* (Amsterdam etc., 2007), 1-12, aldaar 5. Vgl. Stone, 'A dark tourism spectrum', 156.

⁵⁷ Ryan, 'Introduction', 6.

Opbouw

In hoofdstuk 1 zal aandacht besteed worden aan het bezoeken van Griekse slagvelden door de reizende Romein. Enkele slagvelden en hun locaties waren dermate bekend dat door de lezer verwacht werd dat de auteur er melding van zou maken. Verschillende geografen deden dat dan ook in hun werken. Met name Strabo gaat nog een stap verder en liet zijn lezers ook weten wat op het slagveld nog te zien was. Strabo had deze plaatsen zelf bezocht en kan dus worden gezien als *dark tourist*. Daarnaast stimuleerde hij hiermee *dark tourism*, hetzij als praktijk, hetzij in de verbeelding van de lezer. Ook Pausanias' trok rond in Griekenland en bezocht klassieke slagvelden. Hij werd daarmee zelf *dark tourist* en maakte zijn lezers attent op deze *dark spots*. Pausanias was aanzienlijk uitgebreider dan Strabo, en gaf niet alleen aan wát er nog te zien was, maar ook wat zijn ervaring was.

In hoofdstuk 2 zal vervolgens worden ingegaan op slagvelden uit de eigen Romeinse geschiedenis. Romeinen gingen anders om met hun slagvelden dan de Grieken dat deden. Romeinse slagvelden werden niet gemarkeerd en er was geen sprake van graven voor de gevallenen. Hooguit richtten de Romeinen overwinningssonumenten op, maar zelden daadwerkelijk op het slagveld. Toch werden bepaalde plaatsen – of er nu iets te zien was of niet – wel automatisch geassocieerd met het slagveldverleden, iets dat met name Strabo liet zien. Daarnaast gaven sommige slagvelden uit de eigentijdse Romeinse geschiedenis aanleiding voor een bezoek. Zeker omdat de slag dan pas recent had plaatsgevonden, was de associatie met de dood hier erg sterk. De dood kwam daar heel dicht bij de *dark tourist*.

Hoofdstuk 3 keert vervolgens weer terug naar een Grieks slagveld en wel het beroemdste in de gehele geschiedenis: Troje. Het bezoeken van Troje was niet uitzonderlijk; er is inmiddels al aangetoond dat toerisme in Troje in de keizertijd een wezenlijk onderdeel was van de Romeinse reiscultuur. In dat onderzoek wordt echter nauwelijks aandacht besteed aan het feit dat bij Troje ooit een slagveld was geweest. Meerdere keizers bezochten het slagveld, maar ook andere toeristen kwamen de tombes van de helden uit de oorlog bewonderen. De associatie met de dood was hier echter gering. Niettemin is Troje aan de hand van moderne theorieën over *dark tourism* wel als een *dark spot* te beschouwen.

1. Griekse slagvelden in de Romeinse keizertijd

“Ik heb al gezegd dat de Asopus langs Plataeae stroomt. Hier was het dat de Griekse strijdkrachten Mardonius en zijn driehonderdduizend Perzen volledig hebben uitgeroeid; en ze bouwden een tempel voor Zeus Eleutherius en stelden spelen in waarbij de winnaar een kroon ontving; ze noemden die spelen de *Eleutheria*. En de tombes van hen die stierven in de strijd, opgericht met publieke gelden, zijn nog steeds te bezien.”⁵⁸

De Griekse geograaf Strabo (ca. 64 v. Chr. – ca. 24 n. Chr.) beschreef in zijn *Geographica* de ligging van het stadje Plataeae, maar recapituleerde daarbij ook de beroemde Slag bij Plataeae (479 v. Chr.), waarin een alliantie van Griekse stadstaten een beslissende overwinning boekte op de Perzen in de Tweede Perzische Oorlog.⁵⁹ Ruim vijfhonderd jaar na dato bleken de tombes van de slachtoffers nog steeds aanwezig op het voormalige slagveld aan de oevers van de Asopus. Deze tombes waren volgens Strabo een bezienswaardige bestemming, daar hij eerder in zijn werk aangaf dat hij enkel de aandacht vestigde op gebeurtenissen en plaatsen die nuttig, gedenkwaardig en vermakelijk zijn.⁶⁰ Waar hij in het grootste gedeelte van zijn werk relatief droge plaatsbeschrijvingen gaf, toonde Strabo zich hier even een *dark tourist*. Dat werpt de vraag op of dergelijke praktijken – het bezoeken van slagvelden met een min of meer recreatief doel – vaker voorkwamen in de klassieke oudheid. Dit hoofdstuk voert daarom dwars door de klassieke bronnen om de omvang van het klassieke slagveldtoerisme in Griekenland in kaart te brengen.

Geografen als *dark tourists*

Ten tijde van de Romeinse republiek werd op topografisch gebied nauwelijks gepubliceerd, hoewel sommige geschiedwerken ook geografische beschrijvingen bevatten. Men kende wel de werken van Griekse geografen zoals Pytheas (ca. 350-285 v. Chr.), Erastotenes (ca. 276-194 v. Chr.) en Hipparchus (ca. 190-120 v. Chr.). De geografische werken van de Griekse filosoof Posidonius, die veel door het Romeinse Rijk reisde (ca. 135-51 v. Chr.) stamden wel uit de Romeinse periode.⁶¹ Strabo, die geboren was in het juist door de Romeinen veroverde Pontus en op jonge leeftijd naar het hart van het Rijk verhuisde, was eigenlijk de eerste geograaf in Rome. Hij is tegenwoordig vermoedelijk ook de bekendste geograaf – temeer omdat zijn omvangrijke werk vrijwel geheel is overgeleverd.⁶² Hij

⁵⁸ Strab. 9.2.31. *Eleutherius* is ‘bevrijder’.

⁵⁹ Voor eenduidigheid worden alle plaatsnamen, begrippen en titels – indien mogelijk – weergegeven in gelatiniseerde vorm. Nederlandse vertalingen die de Griekse schrijfwijze hanteerden zijn daarop aangepast, maar verder letterlijk geciteerd.

⁶⁰ Strab. 1.1.23.

⁶¹ Posidonius verbleef met name in Athene en op Rhodos, toen al door de Romeinen veroverd, en had contacten in hoge Romeinse kringen. Hij was tijdelijk ambassadeur van Rhodos in Rome.

⁶² Ibidem, 28-39.

noemde geografen als Erastothenes, Hipparchus en Posidonius, samen met de historicus Polybius (ca. 203-118 v. Chr.), als zijn belangrijkste inspiratiebronnen.⁶³

Strabo

Ook in de Romeinse tijd hielden topografische werken zich in eerste instantie bezig met het vermelden van regio's en plaatsen, zelfs als er, zoals bij Strabo, meer ruimte was voor uitweidingen over het landschap, de geschiedenis en de lokale bevolking.⁶⁴ Het is daarom begrijpelijk dat lang niet alle geografische werken zich lenen voor dit onderzoek. Het enkel benoemen van plaatsen als Marathon of Plataeae maakte niet dat de auteur op enigerlei wijze interactie had met het strijdverleden van deze plaatsen, dan wel zijn lezers attent maakte op dat verleden. De geograaf Claudius Ptolemaeus (ca. 100-170), bekend van zijn wereldkaart, verschaftte in zijn *Geographia* enkel opsommingen van plaatsen met hun coördinaten.⁶⁵ Toch kon in sommige gevallen wel door enkel de plaats te benoemen verondersteld worden dat de lezer de geschiedenis kende. Niettemin zijn er naast Strabo nog enkele andere geografen die in hun wereldbeschrijvingen ook een glimp van *dark tourism* – zij het erg oppervlakkig – laten doorschemeren. Het is echter vooral Strabo die met zijn omvangrijke *Geographica* de ruimte had dergelijke slagveldbezoeken wat uitgebreider op te nemen en dat ook daadwerkelijk deed.

Van een zestal slagvelden maakte Strabo specifiek melding. Dat wil niet zeggen dat hij ze ook daadwerkelijk bezocht had, noch dat er nog iets op het slagveld te zien was, maar het geeft wel een indicatie van het belang dat hij eraan hechtte. Ze dienden niet enkel als geografisch lokalisatiepunt – daarvoor was het hem vooral te doen om de steden die men in het gebied kon vinden – maar fungeerden vooral als manier om toch iets te zeggen over de roemruchte geschiedenis van die steden en om lokale gebruiken te verklaren. Zo kwamen de spelen bij Plataeae voort uit de Griekse overwinning in de Tweede Perzische Oorlog. Tegelijkertijd vermeldde Strabo ook wat er bezienswaardig was op deze slagvelden. Het feit dat hij het bestaan van de tombes van Plataeae benoemde, geeft aan dat dat een opmerkelijk kenmerk was van de omgeving. De tombes fungeerden zo als een toeristische trekpleister. Op een vergelijkbare manier beschreef Strabo ook het slagveld van Chaeronea, waar Phillipus II van Macedonië in 338 v. Chr. een alliantie van Griekse *poleis* versloeg:

“Chaeronea is vlakbij Orchomenus. Hier was het dat Philippus, zoon van Amyntas, de Atheners, Boeotiërs en Corinthiërs versloeg in een grote veldslag en zichzelf tot heer van Griekenland maakte. En ook hier zijn de tombes van de gevallen nog te zien; tombes opgericht met publieke gelden.”⁶⁶

⁶³ Strab. 1.2.1ff.

⁶⁴ Maria Pretzler, *Pausanias. Travel writing in Ancient Greece* (Londen, 2007), 53.

⁶⁵ Ptol. *Geog.* 2.1.1-7. Zie voor Griekenland, waar dit hoofdstuk zich op richt, bijvoorbeeld Ptol. *Geog.* 3.14.

⁶⁶ Strab. 9.2.37. Strabo verwijst naar de tombes van de Griekse stadstaten; vermoedelijk was even verderop nog een Macedonisch graf, wellicht niet gemarkeerd, zie Duane R. Roller, *A historical and topographical guide to the Geography of Strabo* (Cambridge, 2018), 535.

Opvallend is dat in beide gevallen de beschrijving vrijwel identiek was, inclusief de vermelding dat de tombes waren opgericht door publieke bijdragen. Met die laatste mededeling benadrukte hij nog sterker de authenticiteit van de plek. Niet alleen was er *location authenticity*, ook was de plek belangrijke genoeg om herinnerd te moeten blijven worden – en dus ook belangrijk om te bezoeken.

Er zijn nog enkele passages waarin Strabo verwees naar plaatsen waar een veldslag heeft plaatsgevonden. Zo schreef hij over Marathon (490 v. Chr.)⁶⁷ en Leuctra (371 v. Chr.)⁶⁸ dat bij beide plaatsen een grote strijd had plaatsgegrepen. Bij geen van deze beschrijvingen maakte hij echter melding van monumenten, graven, tombes of andere *spots* van *dark tourism* – ondanks dat er beide plaatsen zeker monumenten aanwezig waren – noch beschreef hij een bezoek aan een dezer slagvelden. Wel associeerde hij de plaatsen direct met de beroemde veldslagen en opende daardoor wel de mogelijkheid tot *dark tourism*; de plaatsen waren immers bekend en Strabo benadrukte dat met de plaatsen een oorlogsverleden was verbonden. Ook bij Troje wist hij de plaats van het slagveld aan te wijzen.⁶⁹ Hier verwees hij de lezer wél naar een monument, het grafmonument van Achilles, dat in de buurt van Troje bezichtigd kon worden.⁷⁰ Ondanks dat men hier vermoedelijk vooral de mythische heldendaden van Achilles herinnerde, was het vanwege de associatie met de dood een *dark resting place* of zelfs *dark shrine* te noemen. Een uitgebreidere analyse van Troje als *dark spot* zal verderop in dit onderzoek nog onder de aandacht worden gebracht (hoofdstuk 3).

Ook bij passages of Thermopylae maakte Strabo melding van een herinneringsmonument, voor de gevallen van de slag die aldaar had plaatsgevonden (480 v. Chr.):

“Opus is de metropool, zoals duidelijk wordt aangegeven door de inscriptie op de eerste van de vijf pilaren in de buurt van Thermopylae, bij het *Polyandrium* [tombe]: ‘Opus, metropool van de Locriërs van rechtvaardige wetten, rouwt om degenen die omkwamen ter verdediging van Griekenland tegen de Meden.’”⁷¹

Strabo gebruikte deze passage vooral om aan te geven dat Opus de hoofdplaats van Locris was, maar benoemde wel nadrukkelijk de tombe. Later beschreef hij de Slag bij Thermopylae echter in meer detail, en vermeldde hij ook nogmaals dat het herinneringsmonument nog steeds te bezichtigen was:

“Het was bij deze pas dat Leonidas en zijn mannen, met enkelen uit de omgeving, de totale strijdmacht van de Perzen tegenhielden, totdat de barbaren, die over de bergen door geitenpaadjes kwamen, hen afslachtten. En tegenwoordig is hun *Polyandrium* nog te zien, en zuilen, en de vaak geciteerde

⁶⁷ Strab. 9.1.22.

⁶⁸ Strab. 9.2.39. In de nabijheid was vermoedelijk wel een overwinningsmonument, zie Roller, *Guide to the Geography*, 536.

⁶⁹ Strab. 13.1.34.

⁷⁰ Strab. 13.1.32-39.

⁷¹ Strab. 9.4.2.

inscriptie op de zuil van de Lacedaemoniërs, die als volgt luidt: 'Vreemdeling, bericht aan de Lacedaemoniërs dat we hier liggen in gehoorzaamheid aan hun wetten.'"⁷²

Hier lijkt het *dark tourism*-aspect nog sterker dan in de eerdere passages, omdat het bij Thermopylae de Grieken waren – een cultuur waartoe Strabo zich gemakkelijk kon verhouden – die het onderspit moesten delven. In voorgaande gevallen werd een heldendaad herinnerd, maar het ging hier niet om een glorieuze overwinning, maar een verraderlijke nederlaag.

Pomponius en Plinius

Het eerste bekende geografische werk in het Latijn was van de geograaf Pomponius Mela (gest. ca. 43). Hoewel hij zelf waarschijnlijk niet (of niet veel) had rondgereisd, was zijn *De situ orbis* wel een belangrijk werk, dat tot in de middeleeuwen gebruikt werd. Pomponius Mela beschreef eigenlijk louter de plekken die een reiziger per boot op de Middellandse Zee tegen zou komen. Hierdoor bleven de binnenlanden onderbelicht.⁷³ Pomponius Mela schreef dat hij wil beschrijven waaruit de landen die hij tegenkomt bestaan en hoe ze bewoond worden, "met die toevoegingen die, vanwege de aard van de regio's en hun inwoners, opgetekend moeten worden."⁷⁴ Een vermelding van de historiciteit of bezienswaardigheid van een slagveld zou dus op die grond moeten geschieden. Dat doet hij slechts sporadisch. Bij zijn fictieve passeren van Troje wees hij het kamp van de "oorlogsvoerende Achaeërs" aan, maar dit lijkt een louter retorische toevoeging, hoewel de haven van de Grieken ook in de Romeinse tijd nog als zodanig bekend stond.⁷⁵ Ook van Marathon vond hij het belangrijk genoeg om te vermelden dat het vooral bekend was voor "het slachten van de Perzen", maar vermeldde wederom geen herinneringsplaats.⁷⁶ In diezelfde passage kwam hij het dichtst bij een dergelijke beschrijving:

"De volgende plaatsen moeten voorbijgevaren worden van daar naar Sunium: de grote Golf van Malia en de even grote Opuntische Golf, en hier op de kust het monument voor de gevallen van de Laconische Oorlog."⁷⁷

Dat Pomponius Mela hier een monument benoemde, wat hij verder nergens deed, is waarschijnlijk vooral omdat dit monument vanaf de zee te zien was en kon gelden als oriëntatiepunt, terwijl er geen vermeldenswaardige andere plaatsen in de buurt waren. Beschrijvingen zoals die van Strabo vinden we bij Pomponius Mela niet. Wel associeerde Pomponius Mela Troje en Marathon direct met hun veldslaggeschiedenis, waarmee de lezer vermoedelijk bekend was.

⁷² Strab. 9.4.16. Vgl. Hdt. 7.228.

⁷³ J. Oliver Thomson, *History of ancient geography* (New York, 1965), 226.

⁷⁴ Pomp. Mela 1.2.

⁷⁵ Pomp. Mela 1.93; Strab. 13.1.36.

⁷⁶ Pomp. Mela 2.45.

⁷⁷ Pomp. Mela 2.45.

Ook Plinius de Oudere (ca. 23-79) heeft over geografie geschreven. Zijn omvangrijke encyclopedie *Naturalis Historia* bevat een viertal boeken die zich met dit vakgebied bezighielden. In boek drie tot en met zes werkte hij de geografie van de dan bekende wereld van west naar oost af. Dit werk beperkte zich echter ook vooral tot het benoemen van plaatsen en andere geografische aanknopingspunten en het opsommen van de volken die de betreffende streken bewoonden. Van Marathon, Thermopylae of Actium, waar relatief kort geleden (31 v. Chr.) de beroemde zeeslag tussen Marcus Antonius en Octavianus had plaatsgevonden, vermeldde hij enkel het bestaan, zij het dat hij eerstgenoemde beschreef als “de plaats van Marathon” (*locus marathon*).⁷⁸ Kennelijk bestond het stadje zelf niet meer of was het niet van groot belang, maar had de naam vanwege de veldslag zoveel furore gemaakt dat deze verankerd was geraakt in het collectief geheugen, waardoor Plinius er niet omheen kon om deze te vermelden. Hij verwees hier dus naar het slagveld en de slag, niet naar het stadje. Door te verwijzen naar de plaats benadrukte hij ook de *location authenticity* van Marathon.

Slechts een enkele keer verwees Plinius naar (de plaats van) een veldslag. In het geval van Gaugamela, waar Alexander de Grote in 331 v. Chr. de Perzen versloeg, hield hij het op een verwijzing naar de veldslag, maar corrigeerde wel de algemene opvatting over de locatie van de slag: “Het feit was echter dat Darius zijn bagage en schatten in Arbela achterliet, terwijl de slag werkelijk plaatsvond nabij het dorpje Gaugamela, ongeveer twintig mijl ten noordwesten van Arbela.”⁷⁹ Over dit specifieke slagveld deed hij geen verdere mededelingen, maar net als bij Marathon was hier de geschiedenis klaarblijkelijk relevant genoeg om als geografisch demarcatiepunt te dienen. Enkel bij Troje maakte Plinius melding van de restanten van de Trojaanse Oorlog:

“In vroegere tijden was hier ook het stadje Achilleum, gesticht nabij de tombe van Achilles door de inwoners van Mitylene, and daarna herbouwd door de Atheners, vlakbij de plek waar zijn vloot had gelegen – nabij Sigeum. Hier was ook het stadje Aeantium, gesticht door de Rhodiërs op het tegenoverliggende punt, vlakbij de tombe van Ajax, ongeveer dertig stadia van Sigeum, nabij de plek waar zijn vloot had gelegen.”⁸⁰

Ook hier is weer duidelijk dat het Plinius eigenlijk enkel te doen was om de ligging van bepaalde plaatsen, maar ook hier verwees hij naar een stadje dat niet meer bestaat. De tombes van Achilles en Ajax en de plekken waar hun respectievelijke vloeden hadden gelegen waren voor de lezer kennelijk bekende locaties, wat lijkt te impliceren dat deze plaatsen ook in de Romeinse tijd nog bezocht werden; een voorbeeld van *dark tourism* (zie hoofdstuk 3). Dat het stadje niet meer bestond werd later nog bevestigd door de grammaticus Gaius Julius Solinus (3^e eeuw n. Chr.). Deze schreef in zijn *Polyhistor*, een werk dat geschiedkundige, etnografische, letterkundige natuurkundige en geografische

⁷⁸ Plin. *NH* 4.11.

⁷⁹ Plin. *NH* 6.16.

⁸⁰ Plin. *NH* 5.33.

elementen bevat, het volgende: “Op de Rhoetheïsche kust stichtten de Atheners en de Mytileners het stadje Achilleum, bij de tombe van de Thessalische leider. Het is vrijwel geheel verwoest.”⁸¹

Pausanias' rondreis door Griekenland

De tot nu toe vermelde auteurs waren allen geografen die zich in eerste instantie bezighielden met een topografische beschrijving van de wereld zoals zij die kenden. Dat was anders bij Pausanias (ca. 115-180). Zijn *Hellados Periegesis* (*Beschrijving van Griekenland*) is veeleer te kenmerken als een reisverslag; Pausanias beschreef niet de bekende wereld, enkel de bestemmingen van zijn reis. Daarnaast was hij veel meer gefocust op wat men langs de wegen ziet. Het werk was overigens geen persoonlijk reisverslag. Pausanias had zichzelf grotendeels uit het verhaal geschreven, maar gaf af en toe wel zijn persoonlijke mening, zij het zeer sporadisch.⁸² Zijn rondreis voerde hem grofweg door de Romeinse provincie Achaea, met uitzondering van de eilanden. Hij kwam daarom niet langs de locaties waar bij Troje gevochten zou zijn, noch langs de beroemde pas van Thermopylae. Deze locaties kwamen logischerwijs daarom ook niet in het werk voor, hoewel Pausanias wel naar de historische gebeurtenissen verwees wanneer het relevant was voor zijn betoog. Overigens had Pausanias Thermopylae wel ooit bezocht, daar hij vermeldde, terwijl hij het over de kleur van het water bij Mothone op de Peloponnesos had, dat “het blauwste water dat ik ken” bij Thermopylae was.⁸³

Pausanias' werk wordt door sommige historici en literatuurwetenschappers ook wel beschouwd als de eerste reisgids.⁸⁴ Op zijn rondreis bezocht hij ook een aantal oude Griekse slagvelden, waarbij hij – in tegenstelling tot de geografen voor hem – in uitgebreidere bewoordingen beschreef wat er nog te zien was. Waar Strabo enkel vermeldde dát er tombes te bezichtigen waren, gaf Pausanias ook een beschrijving van die monumenten. Zijn passage over Chaeronea was bijvoorbeeld zeer uitgebreid. Eerst vermeldde hij dat dat de trofeeën die te zien waren niet het resultaat waren van de Macedonische overwinning in 338 v. Chr., maar dat deze waren opgericht door de Romeinse generaal Sulla (ca. 138-78 v. Chr.) toen hij op dezelfde plaats in 86 v. Chr. het leger van Mithridates VI van Pontus (ca. 135-63 v. Chr.) versloeg. Voorts beschreef hij wel de tombes waarvan Strabo ook melding had gemaakt:

“Als je de stad nadert, is er een massagraf van de Thebanen die gesneuveld zijn in de slag tegen Philippus. Het heeft geen inscriptie, maar er staat een leeuw op, waarschijnlijk een verwijzing naar de

⁸¹ Soli. 40.17. Rhoeteum lag in Troas, het gebied waar ook Troje zich bevond.

⁸² Pretzler, *Pausanias*, 16.

⁸³ Paus. 4.35.9.

⁸⁴ David M. Bruce, ‘Baedeker: the perceived inventor of the formal guide book, a “bible” for travelers in the 19th century’, in: R.W. Butler (red.) *Giants of Tourism* (Wallingford, 2010), 93-110, aldaar 95; Zuelow, *A history*, 77.

moed van de mannen. Dat een inscriptie ontbreekt is, denk ik, omdat wat hen door toedoen van de goden overkwam niet in overeenstemming is met hun dapperheid.”⁸⁵

Niet alleen bezocht Pausanias dus zelf deze plekken die in het verleden ‘de dood’ hadden gekend – ook als daar nu vooral aandacht besteed wordt aan eerbewijzen voor de gevallenen – ook verwees hij zijn lezers naar deze plaats en beschreef hen wat zij bij een bezoek konden verwachten. Het grafmonument is in de twintigste eeuw gereconstrueerd (zie *afbeelding 1*).

Afbeelding 1: Reconstructie van het grafmonument bij Chaeronea uit 1902, op basis van archeologische vondsten.

Ook de graven die Strabo bij Plataeae had gezien, werden door Pausanias op zijn rondreis bezichtigd, maar naast dat hij een beschrijving gaf van de graven, vermeldde hij ook dat er spelen werden georganiseerd in nagedachtenis aan de beroemde slag tegen de Perzen, die zelfs in zijn tijd nog bestonden. Weliswaar is het twijfelachtig of het bezoeken van de spelen nog gekenmerkt kan worden als *dark tourism*, het geeft wel een zekere publieksgerichte manier aan van omgang met een oorlogsverleden. Over de graven en monumenten bij Plataeae schreef Pausanias het volgende:

“Juist bij de toegang tot Plataeae zijn de graven van hen die tegen de Perzen hebben gevochten. De andere Grieken hebben een gemeenschappelijk graf, maar de Lacedaemoniërs en Atheners die gesneuveld zijn hebben afzonderlijke graven. Daarop staan epigrammen van Simonides. Niet ver van het gemeenschappelijke graf van de Grieken staat een altaar van Zeus Eleutherius. [***] dat is van

⁸⁵ Paus. 9.40.10.

brons, maar het altaar en het beeld maakte hij van wit marmer. (...) Het overwinningsmonument dat de Grieken na de slag bij Plataeae hebben opgericht staat vijftien stadiën van de stad.”⁸⁶

Merk op dat de graven zich kennelijk niet exact op het slagveld bevonden. Deze liggen in de buurt van de stad. Het slagveld bevond zich verderop, op de plek waar de trofee stond. Het was gebruikelijk dat een dergelijk *tropaion* geplaatst werd op de plaats waar het keerpunt of de doorbraak in de slag had plaatsgevonden.⁸⁷ Desalniettemin waren beide plaatsen nadrukkelijk verbonden met de slag. Overigens waren wellicht ook niet alle graven nog aanwezig; Herodotus had kort na de Perzische Oorlogen immers opgeschreven dat – naast de graven voor de Atheners en de Spartanen – ook aparte graven waren opgericht voor de Tegeaten, Megarenzen, Fleiasiërs, en er enkele andere graven waren die geen lichamen bevatten.⁸⁸

Uit dergelijke fragmenten blijkt dat het bezoeken van slagvelden schijnbaar geen ongebruikelijke praktijk was. Pausanias zelf deed het – ook al waren zijn intenties niet om enkel deze ‘donkere’ plekken te bezoeken, laat staan dat het hem om een zekere schokkende ervaring te doen was – maar verwees ook de potentiële toerist naar deze *dark spots*. Vermoedelijk kwamen er ook meer toeristen naar Plataeae toe, omdat er sprake was van lokale gidsen. Pausanias schreef namelijk dat hij bij het stadje informatie kreeg van zijn gids.⁸⁹ Of deze toeristen ook het slagveld bezochten is niet uit de bronnen op te maken, maar gezien de status en bekendheid van de slag bij Plataeae en het feit dat de monumenten die daaraan herinnerden nog zichtbaar waren, is het zeer waarschijnlijk dat er bij Plataeae meerdere slagveldtoeristen zijn geweest en dat de gidsen hen daar rondleidden.

De reiziger op het slagveld

Dat niet alleen Pausanias deze plaatsen bezocht, mag ook blijken uit enkele andere van zijn beschrijvingen, bijvoorbeeld die van de locatie van de Slag bij Mantinea (362 v. Chr.). Deze slag, tussen Thebe en Sparta, resulteerde weliswaar in een Thebaanse overwinning, maar leidde ook tot de dood van de Thebaanse staatsman Epaminondas, waarmee het einde van de Thebaanse hegemonie intrad. Pausanias refereerde aan het graf van deze staatsman:

“Op het graf [van Epaminondas] staat een zuil, en daarop is een schild met een draak in reliëf. De draak betekent dat Epaminondas tot het geslacht behoorde van hen die Sparten genoemd worden. Op de

⁸⁶ Paus. 9.2.5-6. *Eleutherius* is ‘bevrijder’. De asterisken duiden op een gebrekkige overlevering van de oorspronkelijke tekst.

⁸⁷ Peter Fromherz, ‘The battlefield of Marathon: the *tropaion*, Herodotos, and E. Curtius’, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 60:4 (2011), 383-412, aldaar 394.

⁸⁸ Hdt. 9.85.

⁸⁹ Paus. 9.3.3.

tombe zijn platen, de ene oud, met een Boeotische inscriptie, de andere gewijd door keizer Hadrianus, die de inscriptie erop schreef.”⁹⁰

De oude inscriptie werd door Pausanias verderop in zijn werk nog geciteerd, maar de inscriptie van Hadrianus (76-138) is helaas onbekend.⁹¹ Met zijn inscriptie gaf Hadrianus publiekelijk zijn bewondering aan voor een militaire voorganger, alsmede de overeenkomsten in militaire en literaire – door de poëtische inscripties naast elkaar te plaatsen – belangen.⁹² Bovenal toonde Hadrianus zich hier echter een *dark tourist*.

Het bezoeken van graven van militaire leiders uit het verleden mag dan een hele lichte vorm van *dark tourism* zijn, het moet wel bij deze groep gerekend worden, zoals uitgelegd eerder bij de conceptualisatie van het begrip. Het graf van Epaminondas was daarom een *dark spot*. Het was vergelijkbaar met het bezoeken van het graf van Achilles of met de volgende passage van Pausanias over het slagveld bij Haliartus (395 v. Chr.), waarin Thebe de Spartanen versloeg:

“In Haliartus is het graf van Lysander de Lacedaemoniër. Nadat hij de muren van Haliartus had aangevallen, waarbinnen zich de troepen van Thebe en Athene bevonden, sneuvelde hij in de strijd die volgde op de uitval van de vijand.”⁹³

In navolging van Rojek kan het graf van een specifiek individu – een beroemdheid – ook als aparte *dark spot* gekenmerkt worden. Men is wel geneigd de graven van de Griekse veldheren als sterkere *dark spots* te kenmerken dan bij beroemdheden als Elvis, waarnaar Rojek verwees. Dat is niet alleen omdat het militairen betrof, maar bovenal omdat zij begraven lagen, zoals vaak de praktijk was, op het slagveld waar ze gestorven waren. Op die specifieke plaats had het bloedvergieten daadwerkelijk plaatsgevonden, waarbij naast de leider nog duizenden anderen het leven lieten. De plek zélf, en niet enkel de persoon – zoals dat bij Elvis het geval is – kende een verleden waarin de dood een betrekkelijk grote rol had gespeeld. Er was hier dus sprake van *location authenticity*. Hedendaagse vergelijkbare sites zouden de oorlogsbegraafplaatsen uit een der beider wereldoorlogen kunnen zijn, zoals deze zich bijvoorbeeld in Normandië of rondom Ieper bevinden. Desalniettemin worden dergelijke plaatsen door toeristen meer bezocht vanwege de herinnering aan de dood en het oorlogsverleden, terwijl

⁹⁰ Paus. 8.11.8. De Spartanen waren figuren uit de Griekse mythologie. Zij ontsprongen uit de aarde toen Cadmus, stichter van de stad Thebe, de tanden van de draak die hij had verslagen in opdracht van Pallas Athene inzaaide. De Spartanen begonnen elkaar te bevechten. Velen sneuvelde, maar vijf bleven er over en werden stamvaders van de Thebanen. Van Epaminondas geloofde men dus dat hij van één van hen afstamde.

⁹¹ Paus. 9.15.6. “Dankzij mijn raadgevingen heeft Sparta haar roem verloren en ontvangt het heilige Messene eindelijk haar kinderen. Dankzij de wapens van Thebe is Megalopolis door muren omringd en is heel Griekenland vrij en onafhankelijk.”

⁹² Mary T. Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire* (Princeton en Oxford, 2008), 141-142.

⁹³ Paus. 9.32.5.

graven van beroemdheden veeleer bezocht worden omwille van de herinnering aan hun leven en prestaties.⁹⁴ Klassieke slagvelden bevonden zich tussen die twee uitersten.

Toch werden ook dergelijke plaatsen door Pausanias niet alleen maar bezocht omdat zij interessante en bezienswaardige trofeeën, tombes en graven kenden. Het gevoel dat een *dark spot* – de site zelf – opriep maakte ook indruk op de reiziger. Misschien wel het beste voorbeeld van slagveldtoerisme in de Romeinse oudheid vinden we daarom in Pausanias' beschrijving van het slagveld bij Marathon, omdat deze duidelijk maakte dat het bij zijn bezoeken aan de slagvelden niet enkel te doen was om de bezienswaardigheden, maar ook om de ervaring die de reiziger had bij het bezoeken van een dergelijke plek. De passage luidt als volgt:

“Er is een *deme* Marathon, even ver van Athene als van Carystus of Euboea. Dat was de plek in Attica, waar de Perzen geland zijn. Ze leden daar een nederlaag in de slag en verloren enkele schepen, toen ze de zee weer op voeren. Op de vlakte is een graf van de Atheners en daarop staan de namen van de gevallen, gerangschikt per *phyle*. De Plataeërs uit Boeotië en de slaven hebben een ander graf. Het was namelijk de eerste keer dat ook slaven in de strijd meevochten.

Voor één man is er een afzonderlijk graf, namelijk Miltiades, zoon van Cimon, die later gestorven is, toen hij Paros niet kon veroveren en daarom in Athene voor het gerecht is gebracht. Daar kun je iedere nacht gehinnik van paarden en wapengekletter van mannen horen. Niemand heeft er baat bij daar heen te gaan special met het doel om dit duidelijk waar te nemen, maar wie het onbedoeld of toevallig hoort, wordt niet getroffen door de toorn van goddelijke machten. (...)

Er was, vertellen ze, een man met het uiterlijk en de kleding van een boer in de strijd. Deze doodde veel barbaren met een ploeg, maar daarna is hij niet meer gezien. Toen de Atheners het orakel raadpleegden, zei de god niets over hem, maar hij beval Echethlaeus als *heros* te vereren. Ook is er een zegeteken van wit marmer opgericht. De Atheners zeggen dat ze de Perzen begraven hebben, omdat het altijd een heilige plicht is een menselijk lichaam met aarde te bedekken, maar ik heb geen graf kunnen vinden. Er was geen grafheuvel of ander spoor te zien, maar ze hebben hen misschien naar een kuil gesleept en hen daar zo maar ingegooit.”⁹⁵

In de voorgaande passage zitten vrijwel alle elementen die eerder ook al aan bod zijn gekomen. Pausanias maakte melding van de graven van de Atheners, de troepen uit Plataeae en zelfs de slaven. Overigens is het net als bij Plataeae niet zeker dat de graven zich exact op het slagveld bevonden, ook al zei Pausanias dat het graf van de Atheners zich ‘op de vlakte’ bevond. De trofee waarvan hij later melding maakte was vermoedelijk wel op het oude slagveld geplaatst.⁹⁶ Pausanias was daar zelfs op zoek gegaan naar het graf van de Perzen; hij gaf hiermee duidelijk aan dat het hem niet enkel om de

⁹⁴ Lennon en Foley, *Dark Tourism*, 122-128.

⁹⁵ Paus. 1.32.3-5. Een *deme* was een bestuurlijke eenheid binnen Attica, de *phyle* was het stamverband, familie of geslacht waartoe men behoorde. *Echethlaeus* betekent ‘hij met de ploegschaar’.

⁹⁶ Fromherz, ‘The battlefield of Marathon’, 388-391.

overwinnaar te doen was. Ook zien we hier wederom een individueel graf voor een militaire leider, Miltiades (ca. 550-489), hoewel deze pas een jaar later in een Atheense gevangenis overleed.

Het meest opvallende aan de passage over Marathon is echter het fragment dat volgt op de vermelding van het graf van Miltiades. Pausanias beschreef hier de ervaring die hij kreeg bij het bezoeken van het roemruchte slagveld van Marathon. Hij communiceerde deze ervaring door de slag bij Marathon te visualiseren; de vechtende mannen en de hinnikende paarden, het was alsof de plek nooit losgelaten kon worden van die beroemde veldslag. Toeristische ‘ervaring’ ligt sowieso in de kern van *dark tourism*.⁹⁷ Dat bestaat niet alleen door het bezoeken van *dark spots*, maar juist ook door de ervaring die de toerist van het ‘donkere’ verleden meekrijgt. Voor sociologe Jennifer Iles is *dark tourism* dan ook een reflexieve activiteit, gekenmerkt door “an examination of the more intangible inner experiences of the senses.”⁹⁸ Pausanias toonde zich hier niet alleen geïnteresseerd in de fysieke resten van Marathon, maar ook in het gevoel dat de plaats hem gaf: een schijnbaar gevoel van onbehagen, maar ook zeer zeker een bepaalde nieuwsgierigheid. Door deze ervaring neer te pennen alsmede door zijn daaropvolgende uitnodiging aan lezers de plek ook te bezoeken – ondanks zijn godvrezende waarschuwing – gaf hij in zekere mate ook aan hoe men het slagveld van Marathon moest waarderen. Om met Urry te spreken: Pausanias droeg hiermee bij aan de *tourist gaze* – de verwachtingen die men heeft van een toeristische bestemming – van Marathon.⁹⁹

Voorbij de geografie

Niet alleen in geografische werken vinden we passages die doen denken aan *dark tourism*, zoals in de volgende hoofdstukken ook zal blijken. Van slagveldbezoek aan Griekse slagvelden – behalve Troje – zijn deze verwijzingen echter schaars. Plutarchus (ca. 46-120) verweest wel naar een gebruik dat beschouwd kan worden als een vorm van *dark tourism*. Opvallend genoeg vinden we dit fragment niet in zijn beroemde *Parallele Levens* – waar men het in een levensbeschrijving zou kunnen verwachten – maar in zijn essay tegen Herodotus.¹⁰⁰ Plutarchus refereerde daarbij aan Herodotus’ beschrijving van de grafheuvels bij Plataeae:

“Maar Herodotus anticipeerde erop dat men zijn leugens zou onthullen door te vragen: ‘vanwaar dan zijn er zo veel grafheuvels, tombes en monumenten van de doden, waarbij de Plataeërs tot op de dag

⁹⁷ Lennon en Foley, *Dark Tourism*, 10-12.

⁹⁸ Jennifer Iles, ‘Exploring landscapes after battle. Tourists at home on the old front lines’, in: Jonathan Skinner (red.), *Writing the dark side of travel* (Oxford en New York, 2012), 182-202, aldaar 186.

⁹⁹ Urry en Larsen, *The tourist gaze*, 1-30.

¹⁰⁰ Zie ook John Marincola, ‘History without malice: Plutarch rewrites the Battle of Plataea’, in: Jessica Priestley en Vasiliki Zali (red.), *Brill’s companion to the reception of Herodotus in antiquity and beyond* (Leiden en Boston, 2016), 101-119.

van vandaag begrafenisplechtigheden vieren in aanwezigheid van de Grieken?’ Met zijn antwoord heeft hij een schokkende misdaad gepleegd dan die van verraad op hun nageslacht.”¹⁰¹

Dat antwoord hield in dat Herodotus in zijn *Historiën* beweerd had dat er lege grafheuvels waren die door sommige stadstaten waren opgeworpen voor het nageslacht, omdat zij zich schaamden dat ze gevlucht waren voor het gevecht.¹⁰² Interessant hier is echter de verwijzing – in de fictieve tegenwerping die Plutarchus opvoerde – naar de begrafenisplechtigheden die tot op de dag van vandaag gevierd worden. Nu is die praktijk op zich eerder een ceremoniële herinnering dan een vorm van *dark tourism*, maar de vermelding dat deze vieringen plaatsvonden in aanwezigheid van andere Grieken, doet vermoeden dat er ook in Plutarchus’ tijd nog mensen waren die naar Plataeae trokken om deze ceremonie bij te wonen. Daar de ceremonie plaatsvond als herinnering aan de gevallen en daarnaast ook op een *dark spot*, kan dat gezien worden als een vorm van *dark tourism*.

Het graf van Lysander dat Pausanias had gezien bij Haliartus bevond zich overigens niet op het daadwerkelijke slagveld, als we Plutarchus mogen geloven. In zijn levensbeschrijving van Lysander beschreef hij dat er een tijdelijke wapenstilstand werd gesloten, zodat de Spartanen het lichaam van Lysander van het slagveld af konden halen en konden begraven:

“En zodra ze met Lysanders lichaam de grens van Boeotië waren gepasseerd, begroeven ze het in de vertrouwde grond van hun bondgenoten, de Panopeërs. Daar staat nu zijn monument, aan de weg van Delphi naar Chaeronea.”¹⁰³

De plek die Plutarchus beschreef ligt een stuk noordelijker dan waar de stad Haliartus zich bevond en kwam overeen met de plek die de eigentijdse staatsman Xenophon (ca. 430-355 v. Chr.) had beschreven.¹⁰⁴ Het is dus niet geheel duidelijk wat Pausanias bij Haliartus gezien had. Wellicht rekende hij de ruime omgeving mee, maar het eigenlijke graf bevond zich zelfs buiten Boeotië. Wellicht was er op het slagveld bij Haliartus een ander graf te zien. Hoe het ook zij, het graf van Lysander was voor *dark tourists* nog wel te bezichtigen, op een plaats ten minste geassocieerd met het slagveld.

Volgens Plutarchus werd ook de Thebaanse staatsman Pelopidas (410-364 v. Chr.) begraven op een slagveld in Thessalië, namelijk op de plek waar de slag bij Cynoscephalae (364 v. Chr.) tussen de Thebanen en Thessalische troepen van Alexander van Pherae (4^e eeuw v. Chr.) had plaatsgevonden. De Thebanen wonnen de slag, maar Pelopidas sneuvelde zelf. Plutarchus maakte echter geen melding van een specifieke tombe, maar zijn verslag doet wel vermoeden dat die werd opgericht.¹⁰⁵ Strabo verwees bij zijn beschrijving van dit gebied echter in het geheel niet naar deze gebeurtenissen. Bij

¹⁰¹ Plut. *De Herod.* 42.

¹⁰² Hdt. 9.85.

¹⁰³ Plut. *Lys.* 29.

¹⁰⁴ Xen. *Hell.* 3.5.24.

¹⁰⁵ Plut. *Pel.* 32-34.

Cynoscephalae verwees hij wel naar een slag die daar had plaatsgegrepen tussen de Romeinen en de Macedoniërs in 197 v. Chr.¹⁰⁶ Daarvan was in het landschap kennelijk niets meer van te zien, maar de plek deed hem nog steeds herinneren aan een strijdverleden, maar weliswaar een ander dan waarover Plutarchus later zou verhalen. Strabo's verslag geeft wel aan dat ook Romeinse slagvelden te bezoeken waren. Deze zullen in het volgende hoofdstuk aan bod komen.

¹⁰⁶ Strab. 9.5.20.

2. Romeinse slagvelden

“Cremen is bij de Romeinen geen oude traditie, want vroeger werden lijken begraven. Maar toen men had ontdekt dat gesneuvelden soldaten die in verre landen ter aarde waren besteld werden opgegraven, werd dit gebruik ingevoerd.”¹⁰⁷

Is het aantal fragmenten waarin *dark tourism* op een Grieks slagveld voorkomt al beperkt, des te minder zijn er met betrekking tot bezoeken aan Romeinse slagvelden. Nu verschilde de wijze waarop het slagveld werd achtergelaten bij de Romeinen op meerdere punten van de manier waarop de meeste Griekse stadstaten dat plachten te doen.¹⁰⁸ Het voorkomen van gemeenschappelijke graven of tombes op een slagveld was bij de Romeinen beperkt, temeer omdat – zoals bovenstaand fragment van Plinius duidelijk maakt – men op een zeker moment ophield met het begraven van de gevallen en overstapte op crematie, hoewel ook daarvoor tombes konden worden opgericht. Tegelijkertijd suggereert het fragment ook dat de graven van de gevallen – die zich al dan niet op het slagveld zelf bevonden, maar tenminste wel in de buurt daarvan – ná de oorlog door anderen werden bezocht. Niet alleen door hen (Plinius maakt niet duidelijk wie) die de lichamen weer opgroeven, maar vermoedelijk ook door degenen die ofwel dat gerucht wilden controleren, ofwel het slagveld bezochten en er toen achter kwamen dát er lichamen waren opgegraven. Een dergelijke constatering impliceert dat het bezoeken van Romeinse slagvelden, hoewel misschien niet vaak, toch voorkwam en maakt het interessant om Romeinsslagveldtoerisme in dit hoofdstuk nader te beschouwen.

Verschil met Griekse slagvelden

Zoals reeds door meerdere auteurs al is opgemerkt, richtte het merendeel van het Romeins toerisme zich op Griekenland, Klein-Azië en Egypte.¹⁰⁹ De Griekse slagvelden die in het vorige hoofdstuk aan de orde zijn gekomen, lagen dus ook op een uit toeristisch oogpunt logische route. Dat gold niet voor de meeste Romeinse slagvelden – althans die plaatsen die in de Romeinse geschiedenis de meeste bekendheid hadden verworven. Aan de andere kant bevonden zich de plaatsen waarop zich de veldslagen van de bekende Mithridatische Oorlogen (89-63 v. Chr.) zich hadden afgespeeld juist in Klein-Azië en was de inlijving van Macedonië en Griekenland bij het Romeinse Rijk in de eeuw daarvoor ook niet zonder slag of stoot gegaan. Ook de beroemde zeeslag bij Actium (31 v. Chr.), de beslissende slag in de Romeinse burgeroorlog van de late republiek, had zich in Grieks gebied afgespeeld, hoewel bij een zeeslag minder sprake kan zijn van een aanwijsbaar slagveld. Mogelijk hadden deze slagvelden

¹⁰⁷ Plin. *NH* 7.54.

¹⁰⁸ Valerie Hope, ‘Trophies and tombstones: commemorating the Roman soldier’, *World Archaeology* 35:1 (2003), 79-97, aldaar 87-88.

¹⁰⁹ Casson, *Travel in the ancient world*, 253-261.

ook hun aantrekking op de Romeinse toerist, maar dat is uit antieke bronnen niet zonder meer op te maken.

Markeren van het slagveld

De manier waarop Romeinen hun slagvelden achterlieten verschilde danig van de manier waarop dat in het klassieke Griekenland gebeurde. Over de nazorg op het Romeinse slagveld is echter veel niet duidelijk, te meer omdat literaire bronnen daar weinig over vertellen. De Britse classica Valerie Hope heeft als een van de weinigen uitgebreid onderzoek gedaan naar de manier waarop de Romeinen met hun gevallen en de bijbehorende slagvelden omgingen. Zoals uit in het vorige hoofdstuk duidelijk werd, bleven Griekse slagvelden vaak zichtbaar. Dit gebeurde in eerste instantie door middel van een *tropaeum* op de plek waar de beslissende doorbraak in de slag had plaatsgehad. Deze waren lang niet altijd permanent, maar in sommige gevallen werden tijdelijke *tropaea* vervangen door permanente monumenten.¹¹⁰ De afbeelding op de titelpagina is het gerestaureerde *tropaeum* van de slag bij Leuctra. Maar de zichtbaarheid bleef vooral voortduren omdat de gesneuvelde soldaten op het slagveld begraven werden in een daartoe opgerichte grafheuvel – al dan niet met grafmonument. Dit was volgens Hope bij de Romeinen niet het geval: “Few sites of battles have been definitively identified and archaeological evidence for war graves is limited.”¹¹¹ Dat gold niet alleen voor graven, maar ook voor andere bouwwerken: “There are few physical remains such as memorials, associated with Rome’s battle dead.”¹¹² Dientengevolge zal een Romeins slagveld in de context van toerisme aanzienlijk minder aantrekkelijk zijn geweest dan een Grieks slagveld.

Net als Griekse soldaten werden Romeinse soldaten wel begraven – of later, zoals Plinius aangaf, gecremeerd. Dit werd ook door Onasander (1^e eeuw n. Chr.) in zijn *Strategikos*, een handboek voor generaals, benadrukt:

“De generaal moet denken aan de begrafenis van de doden, waarbij geen enkele gebeurtenis, noch tijd, noch plaats en noch angst een voorwendsel voor uitstel mag zijn, of hij nu overwinnaar is of verslagen is. Dit is nu zowel een heilige daad van eerbied jegens de doden als een noodzakelijk voorbeeld voor de levenden.”¹¹³

Het grote verschil met het Griekse slagveld was echter dat de graven van de gevallen niet gemarkeerd werden. De lichamen of de gecremeerde resten van de gesneuvelde soldaten werden in

¹¹⁰ Vgl. John Carman en Patricia Carman, ‘Ancient bloody meadows: classical battlefields in Greece’, *Journal of Conflict Archaeology* 1:1 (2005), 19-44.

¹¹¹ Valerie M. Hope, “‘Dulce et decorum est pro patria mori’: the practical and symbolic treatment of the Roman war dead”, *Mortality* 23:1 (2018), 35-49, aldaar 37.

¹¹² Ibidem, 36. Zie ook Joanne Ball, ‘Small finds and Roman Battlefields: the process and impact of post-battle looting’, in: H. Platts et. al, *Proceedings of the twenty-third annual theoretical Roman archaeology conference, King’s College, London* (Oxford, 2014), 90-104.

¹¹³ Onas. 36.1.

massagraven op of dichtbij het slagveld ter aarde besteld.¹¹⁴ Dit was in vergelijking met de Griekse slagvelden een zeer praktische benadering. De graven waren later ook niet meer herkenbaar, hoewel kleine heuvels de plek van het graf wellicht nog wel een tijdje verrieden. Er was echter geen sprake van permanente grafmonumenten.¹¹⁵

Dat wil echter niet zeggen dat er geen monumenten werden opgericht die de herinnering aan veldslagen afbeeldden. Volgens classica Alison Cooley waren dit echter geen oorlogsmonumenten zoals men die in de context van *dark tourism* zou beschouwen: “Monuments commemorating war were a common sight in the Roman world, but war memorials as such – in other words, monuments drawing attention to the human cost of war, listing the names of individuals casualties – are almost unknown.”¹¹⁶ Trofeeën ter herinnering aan overwinning waren zeer bekend, maar deze bevonden zich zelfden op het slagveld. Dergelijke monumenten waren bijna exclusief in steden, met name Rome, te vinden. Ook had men binnen de beeldtaal van deze monumenten geen aandacht voor de gesneuvelde soldaten, ook al hadden zij bijgedragen aan de overwinning: “trophies and triumphs were about forgetting the dead rather than remembering them.”¹¹⁷ Qua zichtbaarheid op en om de plaats van het slagveld waren de Romeinse slagvelden niet te vergelijken met hun Griekse voorgangers.

Uitzonderingen

Een enkele keer werd de overwinningstrofee wél op of in de buurt van het slagveld geplaatst, en zou dus mogelijk ook in latere tijden nog te bezoeken zijn, hoewel het de vraag is of deze symbolen wél permanent waren. Zo schrijft Tacitus (ca. 56-120) dat Germanicus (15 v. Chr.-19 n. Chr.) een monument op het slagveld oprichtte na zijn overwinning op Germaanse stammen: “Op het slagveld riepen de soldaten Tiberius uit als *imperator* en wierpen een heuvel op, waarop ze wapens plantten in de stijl van een overwinningsmonument, met de namen van de verslagen stammen eronder geschreven.”¹¹⁸ Na een tweede overwinning kort daarna richtte hij een soortgelijk monument op.¹¹⁹ De manier waarop Tacitus deze monumenten beschrijft doet echter niet vermoeden dat het hier om permanente *tropaea* ging. Dat was wel het geval bij de Trofee van de Alpen in het huidige La Turbie, die de overwinning van Augustus op de Alpenstammen symboliseerde. Dit monument is weliswaar buiten een stad in de Alpen gesitueerd, maar niet op een slagveld. Het bouwwerk is geplaatst op een hoog en zichtbaar punt in de omgeving, waarmee de overwinning van Augustus zeer duidelijk tentoongesteld werd.¹²⁰

¹¹⁴ Hope, ‘Dulce et decorum’, 38.

¹¹⁵ Valerie M. Hope, ‘Trophies and tombstones’, 87-88.

¹¹⁶ Alison Cooley, ‘Commemorating the war dead of the Roman world’, in: Polly Low, Graham Oliver en P.J. Rhodes (red.), *Cultures of commemoration. War memorials, ancient and modern* (Oxford, 2012), 61-88, aldaar 61.

¹¹⁷ Hope, ‘Trophies and tombstones’, 84.

¹¹⁸ Tac. *Ann.* 2.18.

¹¹⁹ Tac. *Ann.* 2.22.

¹²⁰ Gilbert Charles Picard, *Les trophées Romains* (Parijs, 1957), 291-294.

De Trofee van Trajanus in het huidige Adamclisi, die in 109 n. Chr. werd opgericht en herinnerde aan de overwinning op de Daciërs in 101-102 n. Chr., was vermoedelijk wel op of nabij het oorspronkelijke slagveld gesitueerd. Ondanks dat had een groot deel van de Dacische campagnes zich wel dieper in het binnenland afgespeeld.¹²¹ Hierboven was al vermeld dat zich in Griekenland ook een beroemd Romeins 'slagveld' bevond, namelijk bij Actium, waar Octavianus in 31 v. Chr. Marcus Antonius versloeg. Die plek werd door Octavianus wel degelijk gemarkeerd. Niet alleen stichtte Octavianus een nieuwe stad, Nicopolis – 'stad van de overwinning' – ook werd op de plek waar hij zijn kamp had opgeslagen een monument opgericht.¹²² Archeologen William Murray en Photios Petsas, die het monument uitgebreid onderzocht hebben, stellen dat het groot en goed zichtbaar moet zijn geweest. Ze suggereren ook dat "there was plenty for tourists to see" en het monument een van de hoogtepunten moet zijn geweest.¹²³ Ook bij het Griekse Chaeronea zouden zich Romeinse trofeeën hebben bevonden, waarvan Pausanias melding maakte.

Er zijn ook enkele uitzonderingen die géén overwinningsmonument betroffen, maar juist een graf of herinneringsmonument voor de gevallenen. Gezien de Romeinse gewoonte om gesneuvelden in ongemarkeerde massagraven te begraven, mogen deze uitzonderingen opvallend genoemd worden. In de late republiek had Cicero (106-43 v. Chr.) een dergelijk monument gesuggereerd voor de gevallenen in de Slag bij Forum Gallorum (43 v. Chr.), maar het is onduidelijk of hij dat voor zich zag op het slagveld, of in Rome.¹²⁴ Het monument is er in ieder geval nooit gekomen.¹²⁵ Appianus (c. 95-165) schreef dat Julius Caesar (100-44 v. Chr.) op het slagveld van Pharsalus (48 v. Chr.) een speciale tombe oprichtte voor zijn centurion Crassinius:

"Hij werd gevonden tussen de doden, en Caesar schonk zijn lichaam militaire eerbewijzen en begroet het, en richtte een speciale tombe voor hem op dichtbij de gemeenschappelijke begraafplaats van de anderen."¹²⁶

Deze tombe mag derhalve uitzonderlijk genoemd worden, omdat deze op het slagveld werd geplaatst. Het gemeenschappelijke graf waar Appianus ook melding van maakte, was vermoedelijk een massagraf zoals dat bij de Romeinen gebruikelijk was. Tot slot was bij Adamclisi niet alleen een overwinningsmonument, maar ook een altaar dat volgens Cassius Dio (ca. 155-235) was opgericht "ter

¹²¹ Ibidem, 391-396; Hope, 'Trophies and tombstones', 81.

¹²² Cass. Dio 51.1.3; Suet. Aug. 18.

¹²³ William M. Murray en Photios M. Petsas, 'Octavian's campsite memorial for the Actian War', *Transactions of the American Philosophical Society* 79:4 (1989), i-xi+1-172, aldaar 9.

¹²⁴ Bernard Frischer, 'Monumenta et arae honoris virtutisque causa: evidence of memorials for Roman civic heroes', *Bulletino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* 88 (1983), 51-86, aldaar 69.

¹²⁵ Hope, 'Trophies and tombstones', 90. Volgens Hope was het monument "in many ways (...) a rhetorical rather than political construct."

¹²⁶ App. B Civ 2.11.82.

ere van de soldaten die gestorven waren.”¹²⁷ Volgens Hope was dat uitzonderlijk: “this altar is a unique find. (...) it inscribed their memory into the landscape, where, or close to where, they had been killed.”¹²⁸

Eerdergenoemde *tropaea* waren echter overwinningsmonumenten en de associatie met de doden werd eigenlijk vergeten. Zulke plekken kunnen derhalve aan de ‘lichte’ kant van het *dark tourism spectrum* worden geplaatst.¹²⁹ De herinneringsmonumenten bij Pharsalus en Adamclisi hadden een sterkere associatie met de dood, maar het is de vraag of deze bezocht werden. Van Pharsalus en Actium kan men zeggen dat zij in een gebied lagen dat in toeristische zin veel bezocht werd. Maar ook in Italië waren beroemde slagvelden te vinden, zoals die uit de Punische Oorlogen. Hier was echter zeker geen sprake van markeringen of herinnering, omdat het hier Romeinse nederlagen betrof. Of dergelijke slagvelden bezocht werden is maar de vraag, hoewel er wel enkele aanwijzingen zijn dat dat gebeurde.¹³⁰ Dat zal in de volgende paragraaf aan de orde komen, maar zoals Hope al heeft opgemerkt blijft het lastig om te bepalen of met betrekking tot Romeinse slagvelden ook toerisme bestond: “In the short term, people might visit to view the carnage (...); and some years later a battlefield, especially if associated with a great defeat or victory, could retain emotional potency. Whether longer term battle site tourism existed, is difficult to gauge.”¹³¹

Geografische beschrijvingen

Passages over de nasleep van Romeinse slagvelden, dus nadat de daadwerkelijk slag heeft plaatsgevonden, zijn zeer schaars, maar niet afwezig. Slechts een enkele keer gaat het echter over daadwerkelijk bezoek aan het slagveld. Voor de gemiddelde toerist waren slagvelden aan de randen van het rijk of zelfs daarbuiten, zoals dat van de slag bij het Teutoburgerwoud, geen bestemming om naar af te reizen. In de context van het leger was dat echter wel een mogelijkheid, zoals nog zal blijken door Germanicus’ bezoek. Slagvelden in de kerngebieden van het rijk zouden echter in potentie wel bezocht kunnen zijn door toeristen. De locaties van de beroemde slagvelden waren globaal wel bekend en komen ook terug in geografische beschrijvingen, die zo wellicht ook de *mogelijkheid* tot slagveldtoerisme laten doorschemeren.

¹²⁷ Cass. Dio 68.8.2.

¹²⁸ Hope, ‘trophies and tombstones’, 92.

¹²⁹ Sharpley, ‘Shedding light’, 18.

¹³⁰ Valerie M. Hope, ‘Bodies on the battlefield: the spectacle of Rome’s fallen soldiers’, in: Anastasia Bakogianni en Valerie M. Hope, *War as spectacle. Ancient and modern perspectives on the display of armed conflict* (Londen, 2015), 157-177, aldaar 168-170.

¹³¹ Hope, ‘Dulce et decorum’, 38.

Strabo

In zijn werk benoemde Strabo meerdere veldslagen van de Romeinen, maar het merendeel daarvan enkel in de context van zijn verhaal en niet zozeer als geografische plaatsaanduiding. Zo noemde hij bijvoorbeeld wel het Trasimeense Meer, maar verwees daarbij in het geheel niet de veldslag die daar in 217 v. Chr. tussen de Romeinen en de Carthagers, onder leiding van Hannibal, plaatsvond.¹³² Het is echter wel aannemelijk dat de Romeinse lezer direct zou weten wat bij het Trasimeense meer was gebeurd. Met de Romeinse omgang met slagvelden in gedachten, mag men aannemen dat er op die locatie ook geen merktekenen van of herinneringen aan de veldslag waren geplaatst en dat het graf van de gesneuvelde soldaten ook niet gemarkeerd was. Bij Cannae, waar de Romeinen in 216 v. Chr. door Hannibal verpletterend werden verslagen, was dat vermoedelijk ook niet het geval, hoewel Strabo de plek wel markeerde:

“Het tussenliggende gebied, onmiddellijk na Kaap Garganum, wordt ingenomen door een diepe golf (...); En hier vond ook de Slag bij Cannae plaats, waarin de Romeinen en hun bondgenoten een groot verlies aan mensenlevens leden.”¹³³

Hoewel er dus niet meer van dit verleden in het landschap te zien was, werd de plek door Strabo wel onmiddellijk geassocieerd met deze gebeurtenis. Een toerist zou dus vermoedelijk niet bewust naar het slagveld van Cannae toegaan, want daarvan waren geen resten meer, maar zou bij het passeren van de plek wel de associatie met het donkere verleden hebben gemaakt. Er was bij Strabo dus vermoedelijk geen sprake van *dark tourism* in de strikte zin van het woord, maar de plek riep wel gevoelens of herinneringen op die ook met *dark spots* geassocieerd worden.¹³⁴

Over het monument bij Actium was Strabo niet erg duidelijk. Strabo vermeldde uiteraard de stad Nicopolis, waarvan men het bezoeken welbeschouwd als zeer lichte vorm van *dark tourism* kan omschrijven, daar de stad gesticht was op de plek waar een militaire overwinning had plaatsgevonden. Het is echter twijfelachtig of bezoekers – ondanks de naam – direct die associatie met de Slag bij Actium hadden. Dat was vermoedelijk wel het geval bij het overwinningsmonument, maar van een dergelijk monument maakte Strabo geen melding, terwijl het er al moest zijn geweest toen Strabo zijn werk schreef.¹³⁵ Strabo vermeldde enkel dat de stad versierd was met de buit van de strijd en dat de heuvel

¹³² Strab. 5.2.9. Strabo vermeldt verderop in dezelfde passage wel naar de veldslag, maar wederom in de context van het verhaal: “Hannibal moest de moeilijkere [bergpas] nemen, waar hij in slaagde nadat hij Flaminius had verslagen in een beslissend duel.”

¹³³ Strab. 6.3.11.

¹³⁴ Vgl. Frank Baldwin en Richard Sharpley, ‘Battlefield tourism: bringing organized violence back to life’, in: Sharpley en Stone (red.), *The darker side of travel*, 186-206; Laurie Beth Clark, ‘Ethical spaces: ethics and propriety in trauma tourism’, in: Sion, *Death tourism*, 9-35.

¹³⁵ Murray en Petsas, ‘Octavians campsite memorial’, 18.

– waarop het monument zich Murray en Petsas bevonden zou hebben – gewijd was aan Apollo en onderdeel was van “het grondig uitgeruste heilige district.”¹³⁶

Slechts een paar andere Romeinse slagveldlocaties werden door Strabo benoemd. Bij zijn beschrijving van Gallië benoemde hij de plekken van de twee belangrijkste slagen van Julius Caesar tegen Vercingetorix (ca. 82-46 v. Chr.) – die bij Gergovia en Alesia (beide 52 v. Chr.).¹³⁷ Ook de plaats waar Titus Quinctius (ca. 229-174 v. Chr.) de Macedoniërs in 197 v. Chr. definitief versloeg en zo een einde maakte aan de Macedonische overheersing van Griekenland werd door Strabo beschreven.¹³⁸ Dat gold ook voor de locatie van de Slag bij Chaeronea, waar Mithridates van Pontus vernietigend werd verslagen. Bij de beschrijving daarvan wordt echter direct het verschil met Griekse slagvelden benadrukt, daar deze direct volgt op Strabo’s beschrijving van de Griekse tombes die bij Chaeronea nog te zien waren (zie hoofdstuk 1):

“En het was in dezelfde regio dat de Romeinen de troepen van Mithridates zo vernietigend versloegen, vele tienduizenden in getal, dat slechts enkelen veilig naar de zeer ontsnapt en in hun schepen vluchtten, terwijl de rest omkwam dan wel gevangen werd genomen.”¹³⁹

Terwijl het Griekse slagveld dus duidelijk gemarkeerd was, was het Romeinse slagveld ergens in diezelfde regio; een nogal vage beschrijving. Ondanks dat had Pausanias wel opgemerkt dat Sulla er trofeeën had opgericht.¹⁴⁰ Die monumenten beschreef Strabo echter niet.

Strabo beschreef ook nog een locatie van een slagveld bij Negrana (Najran), waar Aelius Gallus in 25 v. Chr. een slag won op zijn verder onsuccesvolle expeditie in Arabië.¹⁴¹ Die hele expeditie werd door Strabo echter nogal gedetailleerd beschreven, wat te maken had met het feit dat Aelius Gallus een persoonlijke vriend van hem was, met wie hij meegegaan was op expedities.¹⁴² In hele globale bewoordingen gaf Strabo ook aan dat de Slag bij het Teutoburgerwoud ergens in het gebied van de Cherusken had plaatsgevonden.¹⁴³ Tot slot vermeldde hij nog dat Pompeius in 63 v. Chr. reeds een ‘Nicopolis’ had gesticht in het huidige Turkije. Volgens Appianus werd de stad gesticht op de plek waar de slag tegen Mithridates had plaatsgevonden.¹⁴⁴ Op dezelfde manier als het latere en bekende Nicopolis in Griekenland kan deze overwinningstad als zeer licht *dark spot* worden gekenmerkt, daar hij op het slagveld was gesticht. Of er hier ook sprake was van een monument is echter onbekend.

¹³⁶ Strab. 7.7.6.

¹³⁷ Strab. 4.2.3.

¹³⁸ Strab. 9.5.20.

¹³⁹ Strab. 9.2.37.

¹⁴⁰ Paus. 9.40.7.

¹⁴¹ Strab. 16.4.24.

¹⁴² Strab. 2.5.12; Roller, *Guide to the Geography*, 935-939.

¹⁴³ Strab. 7.1.4.

¹⁴⁴ App. *Mith.* 105.

Merk wel op dat de genoemde slagen, op die van Strabo's persoonlijke vriend Aelius Gallus na, stuk voor stuk zeer beroemde slagen waren, die in andere (veelal historische) werken vaak uitgebreid waren beschreven. Hoewel er van de Romeinse slagvelden dus weinig te zien was, hadden bepaalde gebieden wel een sterke associatie met een beroemde veldslag uit het verleden, of die nu verloren (Gergovia, Cannae, Teutoburgerwoud) of gewonnen (overige slagen) was. Hoewel er dus in het geval van Strabo waarschijnlijk geen sprake was van slagveldtoerisme, omdat op de Romeinse slagvelden geen sporen meer aanwezig waren, was er wel een lichte vorm van wat ik een 'imaginaire' vorm van *dark tourism* zou willen noemen. De reiziger had in dit geval bij bepaalde gebieden wel een associatie met het slagveldverleden van een plaats of regio, maar hier was geen bezienswaardigheid of exacte locatie aan verbonden die men als toerist zou kunnen bezoeken. Van daadwerkelijk slagveldbezoek lijkt dan ook geen sprake te zijn geweest.

Overige beschrijvingen

Met slechts enkele verwijzingen naar Romeinse slagvelden steekt Strabo alsnog met kop en schouders uit boven andere geografen. Pomponius Mela maakte in zijn werk geen enkele keer melding van de locatie van een Romeins slagveld. De weinige historische slagen die hij benoemde waren allemaal Griekse uit de klassieke of hellenistische periode. Plinius de Oudere vermeldde weliswaar Actium en Nicopolis en het gegeven dat Octavianus deze gesticht had, maar refereerde daarbij niet aan de Slag bij Actium, laat staan aan een monument.¹⁴⁵ Een impliciete verwijzing maakte hij door te stellen dat de Ambracische Golf "zo beroemd" (*maximeque nobilitatus ambracius sinus*) was, waarmee hij dus veronderstelde dat de lezer bekend was met deze locatie, die hij wel direct associeerde met de slag.¹⁴⁶ Noch maakte Plinius melding van veldslagen tegen Vercingetorix of de afzonderlijke veldslagen in de Mithridatische Oorlogen. De Slag bij het Trasimeense meer werd door hem wel vermeld, maar niet in zijn boeken over geografie. Wel schreef hij dat tijdens de slag een aardbeving plaatsvond, die door geen van beide partijen gevoeld werd, maar die voor Rome als een voorteken kon worden beschouwd.¹⁴⁷ In een tweede vermelding, die ook een verwijzing naar Cannae bevat, benoemde Plinius weliswaar dat de slagen desastreus waren geweest, maar verwees verder niet naar een locatie of anderszins een herinnering aan de slag.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Plin. *NH* 4.2.

¹⁴⁶ Plin. *NH* 4.1.

¹⁴⁷ Plin. *NH* 2.86. De aardbeving gold als voorteken voor het gevaar van Hannibal tijdens de Tweede Punische Oorlog.

¹⁴⁸ Plin. *NH* 7.28. "Wat is de waarde van burgerkransen die de Trebria, Ticinus of het Trasimeense Meer verleenden? Wat is de waarde van een bij Cannae verdiende krans, waar vluchten het grootste blijk van moed was?" Dat laatste is een ironische verwijzing naar het feit dat de senaat de verslagen consul in plaats van afkeuren juist bedankte voor het niet wanhopen aan de republiek, vgl. Liv. 22.61.

Zoals vermeld beschreef Pausanias – in tegenstelling tot Strabo – wel de trofeeën van Sulla in de omgeving van Chaeronea, opgericht om de overwinning van de Romeinen op Mithridates' leger, onder leiding van Taxiles, te vereeuwigen.¹⁴⁹ Hiermee is Pausanias een van de weinigen die melding maakt van mogelijk te bezoeken slagveldmonumenten. Het is echter niet zeker dat deze trofeeën ook daadwerkelijk op het slagveld waren geplaatst, zeker omdat ze – zoals het een Romeins overwinningsmonument betaamde – zichtbaar moesten zijn. Desondanks waren ze wel in de buurt van het oorspronkelijke slagveld. Het bezoeken van een dergelijke trofee was weliswaar slagveldtoerisme, maar vanwege de sterke associatie met de overwinning slechts een heel lichte vorm van *dark tourism* te noemen. Hoewel Pausanias de plaatsen Actium en Nicopolos meermaals noemde en daarbij ook refereerde aan de Slag bij Actium, beschreef hij de situatie ter plaatse helaas niet.¹⁵⁰ Dat is overigens niet omdat er niets te zien was, maar omdat Pausanias het westen van Griekenland niet bezocht had. Dat is voor de contemporaine historicus zeer spijtig, omdat een toerist als Pausanias een mogelijk monument absoluut beschreven zou hebben.

Bezoek aan het slagveld

Ondanks dat er van Romeinse slagvelden dus weinig over was dat een toerist zou kunnen bezoeken, zijn er wel enkele beschrijvingen van prominente figuren die een bezoek brachten aan het slagveld. Zoals Hope al had opgemerkt, bezochten sommigen een slagveld kort nadat daar een slag had plaatsgevonden, om het bloedbad te bekijken. Dat men op die manier de dood letterlijk nog in de ogen kon kijken, maakte een dergelijke bezoek misschien wel een sterkere vorm van *dark tourism* dan het veelal recreatieve bezoek aan zeer oude Griekse slagvelden. Het ging hier immers niet om plaatsen die enkel *geassocieerd* werden met de dood, zoals het geval was bij voornoemde Griekse en Romeinse slagvelden, maar om plaatsen waarbij de dood de hoofdreden van het bezoek lijkt te zijn geweest.¹⁵¹ Een tweetal gevallen zijn hier sprekende voorbeelden van. Foubert had al opgemerkt dat Germanicus' bezoek aan de locatie van het Slag bij het Teutoburgerwoud op een vorm van *dark tourism* leek. Ook een bezoek van keizer Vitellius (15-69) aan het recent slagveld kan dat label dragen.

Germanicus

Tussen 14 en 16 maakte Germanicus drie veldtochten door *Germania*. Tijdens zijn tweede veldtocht in 15 bezocht hij de plaats waar Publius Quinctilius Varus (46 v. Chr. – 9 n. Chr.) zes jaar eerder vernietigend werd verslagen door een alliantie van Germaanse stammen onder leiding van Arminius (ca. 18 v. Chr. – 21 n. Chr.). Dit bezoek werd door Tacitus in zijn *Annales* uitgebreid beschreven. Volgens Tacitus was het Germanicus' bewuste keuze om dat slagveld te bezoeken:

¹⁴⁹ Paus. 9.40.7.

¹⁵⁰ Zie Paus. 5.23.3, 7.18.8-9, 8.9.6 en 10.8.3.

¹⁵¹ Vgl. Sharpley, 'Travels to the edge of darkness', 218.

“Ze waren nu niet ver van het Teutoburgerwoud waar, naar men zei, de overblijfselen van Varus en zijn legioenen nog onbegraven lagen. Derhalve maakte zich van Caesar [Germanicus] het verlangen meester om de laatste eer te bewijzen aan de soldaten en hun aanvoerder.”¹⁵²

Germanicus hoefde de onheilspellende plek niet te bezoeken, maar koos daar wel voor. Hij kan daarom gekenmerkt worden als een *dark tourist*. Toeristen zoals Germanicus en zijn soldaten vormen volgens Seaton de groep die normaliter voorafgaat aan de recreatieve toerist en in de moderne tijd vaak bestaat uit journalisten, verwanten van de slachtoffers, overlevenden en overheidsfunctionarissen.¹⁵³ Hoewel er bij dit slagveld, vanwege de ligging en onveiligheid, geen sprake zal zijn geweest van recreatief toerisme, noch van journalisten, lijkt de rest van Seatons beschrijving wel overeen te komen, met Germanicus zowel als verwant als in de functie van overheidsfunctionaris:

“Daarop begroeven de Romeinse soldaten die daar waren zes naar ja de ramp het gebeente van de drie legioenen. Niemand wist of hij de stoffelijke resten van een vreemde dan wel van een verwant met aarde bedekte. Het waren allemaal verwanten voor hen, mensen met wie ze door banden van bloed verbonden waren.”¹⁵⁴

Het slagveld zelf werd ook door Tacitus dusdanig omschreven dat duidelijk werd dat er niet alleen associatie met de dood was, maar dat de dood ook onmiddellijk zichtbaar was gemaakt. “Het sombere en zowel door zijn aanblik als de herinnering onheilspellende gebied” wekte afschuw op bij Germanicus’ mannen.¹⁵⁵ Het volgens Lennon en Foley kenmerkende aspect van *dark spots*, namelijk het opwekken van angst en twijfel, lijkt hier dan ook sterk aanwezig te zijn geweest:

“Ook de soldaten die erbij waren, waren allemaal door medelijden bevangen bij de gedachte aan hun naasten en hun vrienden, kortom, bij de gedachte aan wat er in een oorlog kon gebeuren en wat een mens kon overkomen. (...) In het gebied tussen de twee kampen in lagen uitgebleekte beenderen her en der verspreid of op een hoop bij elkaar, al naar gelang ze op de vlucht geslagen waren of stand hadden gehouden. Ernaast lagen afgebroken speren en karkassen van paarden, schedels van mensen waren aan boomstammen vastgespijkerd. Op de open plekken in de buurt bevonden zich de macabere altaren waarop ze de stafofficiëren en de centurio’s van de eerste rangen afgeslacht hadden. (...) Ze [de Romeinse soldaten] raakten, terwijl ze daarmee [het begraven van beenderen] bezig waren, steeds mee verbitterd over de vijand, en tegelijk waren ze diepbedroefd en vol haat.”¹⁵⁶

Tacitus’ beschrijving van de plek en het ongemakkelijke gevoel van de soldaten laat weinig aan de verbeelding over. Als *dark conflict site* valt het in de ‘donkerdere’ categorieën van *dark tourism*. De plek was – in tegenstelling tot Griekse slagvelden – niet bedoeld om herinnerd te worden, er was

¹⁵² Tac. Ann. 1.60-61.

¹⁵³ Seaton, ‘War an thanatourism’, 134-136.

¹⁵⁴ Tac. Ann. 1.62.

¹⁵⁵ Tac. Ann. 1.61.

¹⁵⁶ Tac. Ann. 1.61-62.

slechts een korte tijd overheen gegaan nadat de ramp had plaatsgevonden en de plek wekte meer afschuw dan dat het een recreatieve functie diende. Socioloog Graham Dann heeft een dergelijke aanblik van het slagveld in de context van toerisme ook wel gekarakteriseerd als *field of fatality*.¹⁵⁷ In tegenstelling tot wat men zou verwachten richtte Germanicus hier wél een speciale grafheuvel op – wat volgens Tacitus ook tegen de zin van keizer Tiberius (42 v. Chr. – 37 n. Chr.) was.¹⁵⁸ Dit was echter geenszins bedoeld als permanent monument, maar meer als ceremonieel eerbetoon. Toen bleek dat de Germanen de heuvel vernietigd hadden, zag Germanicus er ook vanaf om het opnieuw op te richten.¹⁵⁹

Germanicus bezocht wel vaker slagvelden (zie ook hoofdstuk 3). Drie jaar later, in het jaar 18, voer hij naar Nicopolis en bezocht hij de “door de overwinning bij Actium beroemd geworden baai.”¹⁶⁰ Ook bezocht hij hier het monument – dat volgens Tacitus enkel gewijde wapenbuit betrof – en het kamp van Marcus Antonius. Hoewel de associatie met de dood veel minder was dan in het Teutoburgerwoud, betrof het wel een vorm van slagveldtoerisme. Voor Germanicus was het hier ook niet enkel om de herinnering van de overwinning te doen, want Marcus Antonius was Germanicus’ grootvader. En hoewel Marcus Antonius er zelf niet was gestorven, waren er wel veel soldaten vóór hem gestorven, en dat maakte de plek volgens Tacitus “voor hem het indrukwekkende toneel van tragedie zowel als triomf.”¹⁶¹ Hiermee ving Tacitus in één zin beide uiteinden van het *dark tourism spectrum*.

Vitellius

Een wellicht nog markanter voorbeeld dan Germanicus’ bezoek aan het slagveld van de Varusslag vond later in dezelfde eeuw plaats, toen keizer Vitellius in mei 69 het slagveld bij Bedriacum bezocht, waar zijn legers de legers van de voormalige keizer Otho (32-69) verpletterend hadden verslagen. Waar het bij Germanicus nog ging om een tijdsbestek van zes jaar, bezocht Vitellius het slagveld iets meer dan een maand nadat de slag had plaatsgevonden. Volgens Tacitus nam hij bewust een omweg om het slagveld te bekijken. Ook hier weer gaf Tacitus’ beschrijving van het slagveld zeer beeldend aan dat het hier om een afgrijselijke plek ging:

“(…) [daarna] kreeg hij lust de vlakte van Bedriacum te betreden en over de sporen van de pasbevochten overwinning zijn ogen te laten weiden – een afschuwelijk en huiveringwekkend schouwspel. Het was nog geen veertig dagen geleden dat de slag had gewoed: aan flarden gescheurde

¹⁵⁷ Graham Dann, *The dark side of tourism*, Etudes et Rapports, Série L, Sociology/Psychology/Philosophy, Anthropology 14 (Aix-en-Provence, 1998), 3.

¹⁵⁸ Suet. *Calig.* 3; Tac. *Ann.* 1.62. Vgl. Cass. Dio 57.18.

¹⁵⁹ Tac. *Ann.* 2.7.3-4. Vgl. Hope, ‘Trophies and tombstones’, 91.

¹⁶⁰ Tac. *Ann.* 2.53.

¹⁶¹ Tac. *Ann.* 2.53.

lijken, afgehakte ledematen, rottende gedaanten van mannen en paarden, de aarde verpest door bedorven bloed en, door het vertrappen van bomen en veldvruchten, een ijselijke woestenij.”¹⁶²

Het tafereel was nog aangrijpender dan wat Germanicus was tegengekomen, omdat het slagveld van zeer recente datum was. Ook hier was er sprake van een *field of fatality*. En ook in dit geval veroorzaakte de aanblik van het schouwspel de angst, het mededogen en de ongemakkelijkheid die Lennon en Foley *dark tourism spots* toeschrijven. Volgens Suetonius (ca. 69-na 122) gruwden velen in zijn gevolg van de aanblik, terwijl Tacitus beschreef hoe veel soldaten tot tranen toe bewogen werden toen zij de opeengehoopte lijken zagen.¹⁶³

Hoewel recreatief toerisme bij dergelijke voorstellingen ver te zoeken moet zijn geweest – en dat zal ook zeker gegolden hebben voor Vitellius’ gevolg, dat al dan niet gedwongen naar Bedriacum was afgereisd – beschreven zowel Tacitus als Suetonius dat Vitellius zelf zichtbaar genoot van de aanblik van het slagveld. Volgens Tacitus keek Vitellius nooit met afschuw van tafereel weg, maar verheugde hij zich er juist over. Suetonius beschreef Vitellius zelfs met zeer sadistische trekken:

“Toen hij de vlakten waar de veldslagen geleverd waren betrad, ontzag hij zich niet enkelen uit zijn gevolg die gruwden van de in ontbinding verkerende lijken moed in te spreken met de stuitende woorden: ‘Heerlijk is de geur van een dode vijand, heerlijker nog die van een medeburger.’ Desondanks dronk hij om zich tegen de vreselijke lucht te wapenen in het bijzijn van allen een grote hoeveelheid onversneden wijn en bood alle omstanders aan daarvan mee te drinken.”¹⁶⁴

Het is twijfelachtig of Vitellius inderdaad genoot van het bezoek aan Bedriacum. Zeker omdat hij opgevolgd werd door rivaal en winnaar van de burgeroorlog in het vierkeizerjaar, Vespasianus (9-79), zijn latere beschrijvingen van hem altijd zeer negatief.¹⁶⁵ Volgens classicus Guy Chilver lag het mogelijk genuanceerder. Volgens Tacitus wilde Vitellius het slagveld bezoeken na het bekijken van een gladiatorenshow. Chilver zei daarover: “Gladiator shows (...) were originally part of the cult of the dead, and one may suspect that Vitellius’ visit to Cremona [nabij Bedriacum], which ended with a sacrum to the local divinities, was intended as an act of piety rather than of sadism.”¹⁶⁶ Niettemin werden de gesneuvelden, ondanks dat het allemaal Romeinse soldaten waren, door Vitellius niet begraven, daar Tacitus sprak van “zovele duizenden onbegraven medeburgers”.¹⁶⁷ Of het slagveldbezoek voor Vitellius

¹⁶² Tac. *Hist.* 2.70.

¹⁶³ Suet. *Vit.* 10; Tac. *Hist.* 2.70.

¹⁶⁴ Suet. *Vit.* 10.

¹⁶⁵ Vgl. Elizabeth Keitel, ‘Feast your eyes on this: Vitellius as a stock tyrant (Tac. *Hist.* 3.36-39)’, in: John Marincola (red.), *A companion to Greek and Roman historiography* (Chichester, 2011), 441-446.

¹⁶⁶ Guy E.F. Chilver, *A historical commentary on Tacitus’ Histories I and II* (Oxford, 1979), 231. Chilver merkte terecht op dat indien Vitellius het slagveld niet was gaan bekijken “other means of attacking his inhumanity would no doubt have been found.”

¹⁶⁷ Tac. *Hist.* 2.70.

nu recreatief was of niet, hij toonde zich hier onmiskenbaar een *dark tourist*, daar het hier gaat om reizen naar een plek die evident geassocieerd werd met de dood en het macabere.

Het slagveld in de verbeelding

De twee voorgaande passages zijn wellicht niet direct wat men associeert met toerisme, maar zijn wel zeer krachtige voorbeelden van *dark tourism*. Een enkele keer werd in literaire teksten ook de suggestie van slagveldbezoek gewekt, zonder dat het hierbij om een daadwerkelijk bezoek hoefde te gaan. Een sprekend voorbeeld komt uit de *Vitae Parallelae* van Plutarchus, uit zijn beschrijving van het leven van Sulla. Hij schreef Sulla eerst een speech toe, vlak voor de Slag bij Orchomenus (85 v. Chr.) tussen de Romeinen en een Pontisch leger, waarin de generaal gezegd zou hebben dat de Romeinse soldaten zich de plek Orchomenus zouden moeten herinneren. Vervolgens beschreef hij het slagveld:

“Stervend vulden zij de moerassen met hun bloed en het meer met hun lijken, zodat tot op de dag van vandaag veel bogen, helmen, stukken van ijzeren pantsers en zwaarden van barbaren in de modder worden gevonden, hoewel er sinds dat gevecht bijna tweehonderd jaar verstreken zijn.”¹⁶⁸

Dat er nog restanten te zien waren en gevonden werden wijst erop, net als bij de eerdere geografische beschrijvingen, dat de plek wel bezocht werd, maar mogelijk werden de vondsten waarnaar Plutarchus verwees ook gedaan door lokale bewoners, die de grond ergens anders voor gebruikten. Niettemin maakt Plutarchus’ beschrijving wel duidelijk dat de plek van deze slag nog bekend was en dus te bezoeken was. Gezien de ligging van van Orchomenus – centraal in Boeotië en dus in een voor Romeinen toeristische regio – zou deze plek ook *dark tourism* kunnen hebben aangetrokken.

In een passage van Plinius de Jongere (ca. 61-113) vinden we een sterke suggestie van *dark tourism*, zonder dat hij expliciet refereerde aan een slagveld of en herinneringsmonument daarvoor. Deze passage komt uit zijn *Panegyricus*, een dankrede, aan keizer Trajanus (53-117), die hij in 100 uitsprak voor de senaat:

“De dag zal komen waarop het nageslacht zal willen zien, en hun kinderen zal willen laten zien, welk veld jouw zweet heeft opgenomen (...), zoals jij in jouw tijd de gekoesterde sporen van de grote generaals uit het verleden te zien hebt gekregen.”¹⁶⁹

Plinius suggereerde hier dat Trajanus in zijn jonge jaren mogelijk ook slagvelden van oudere veldslagen had bezocht, waarmee hij dus ook een *dark tourist* zou zijn geweest. Tegelijkertijd suggereerde Plinius vooral dat latere generaties de slagvelden van Trajanus (of zijn legers) zouden willen bewonderen.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Plut. *Sull.* 21.

¹⁶⁹ Plin. *Pan.* 15.

¹⁷⁰ Door te refereren aan het zweet van de keizer verwees Plinius naar de slagvelden. Zie Bruce Gibson, ‘Contemporary contexts’, in: Paul Roche (red.), *Pliny’s praise. The Panegyricus in the Roman world* (Cambridge, 2011), 104-124, aldaar 118.

Natuurlijk was deze rede vooral bedoeld om de keizer te eren en het is op basis van de bronnen niet te bepalen of dergelijk slagveldtoerisme ook daadwerkelijk voorkwam, zoals bijvoorbeeld naar de monumenten bij Adamclisi. Plinius' rede maakt echter wel duidelijk dat het idee van slagveldbezoek in de Romeinse keizertijd niet onbekend was. Zijn verwijzing naar Trajanus' eigen *dark tourism* en zijn stelligheid dat men later slagvelden zou willen bekijken, doen vermoeden dat slagveldtoerisme in ieder geval tot op zekere hoogte ook gebruikelijke praktijk was.

3. Een bezoek aan Troje

“Daarop voer hij langs de Klein-Aziatische kust, deed Perinthus en Byzantium aan, twee Thracische steden, en zette vervolgens koers naar de Bosporus en de monding van de Zwarte Zee: hij wilde de beroemde oude plaatsen daar bezoeken.”¹⁷¹

Germanicus had niet alleen het huiveringwekkende slagveld in het Teutoburgerwoud en baai van Actium, die voor hem een ambigu karakter had, bezocht. Even na zijn bezoek aan Actium voer hij richting Klein-Azië en bracht een bezoek aan Troje. Volgens Tacitus wilde Germanicus zelf naar deze beroemde oude plaats toe, wat hem tot een klassieke slagveldtoerist maakt. Germanicus was daarin zeker niet de enige. Als er één plek in de klassieke oudheid als centrum van toerisme zou moeten worden aangewezen, dan maakt Troje een goede kans. Reeds in de negentiende eeuw had Friedländer het Trojaanse toerisme beschreven: “Conscientious tourists (...) went with their guide outside the town, on to the plain and sea, to view every place of combat.”¹⁷² Classicus Philip Hardie noemde Troje “the most famous tourist site in classical antiquity.”¹⁷³ Het bezoeken van Troje in de klassieke oudheid, voornamelijk door staatsmannen, is daarom al vaker onderwerp van onderzoek geweest.¹⁷⁴ De nadruk ligt daarin vaak op identiteitspolitiek en de mythische geschiedenis van Rome. De koppeling met *dark tourism* wordt echter nauwelijks gemaakt. Omdat Troje als een van de weinige slagvelden reeds in de oudheid een (beperkte) toeristische infrastructuur lijkt te hebben ontwikkeld, leent dit slagveld zich het beste om uitvoeriger tegen het licht van de modellen van Stone en Ryan te houden.

Toeristen in ‘de stad van de voorouders’

Al ruim voor de keizertijd werd Troje geregeld bezocht. Hoewel enkel van de bezoeken door beroemde personen literaire bronnen zijn overgeleverd, doen deze wel vermoeden dat een bezoek aan Troje ook voor anderen op het programma kon staan. Onder deze beroemde bezoekers waren de Perzische koning Xerxes (519-465 v. Chr.), Antiochus III de Grote (ca. 241-187 v. Chr.) en Lucius Cornelius Scipio Asiaticus (3^e eeuw - na 183 v. Chr.).¹⁷⁵ De bekendste toerist van voor de Romeinse keizertijd was echter Alexander de Grote (356-323 v. Chr.).

¹⁷¹ Tac. *Ann.* 2.54.

¹⁷² Friedländer, *Roman life and manners*, I:347.

¹⁷³ Hardie, ‘Trojan Palimpsests’, 110.

¹⁷⁴ Vgl. Elizabeth Minchin, ‘Commemoration and pilgrimage in the ancient world: Troy and the stratigraphy of cultural memory’, *Greece & Rome* 59:1 (2012), 76-89. Cornelius Vermeule, ‘Neon Ilion en Ilium Novum: kings, soldiers, citizens, and tourists at classical Troy’, in: Jane B. Carter en Sarah P. Morris (red.), *The ages of Homer. A tribute to Emily Townsend Vermeule* (Austin, 1995), 467-482; Trevor Bryce, *Trojans and their neighbours* (Abingdon, 2006), 175-179; Hardie, ‘Trojan Palimpsests’.

¹⁷⁵ Hdt. 7.43; Liv. 35.43.3 en 37.37.2; Claudia Wick, *M. Annaeus Lucanus. Bellum civile, liber IX. Kommentar* (München en Leipzig, 2004), 401-402.

Diodorus Siculus (ca. 90-30 v. Chr.) schreef al dat Alexander de tombe van Achilles bezocht en hem, Ajax en de andere helden uit de Trojaanse oorlog eerde met offers en andere gepaste eerbewijzen.¹⁷⁶ Een gelijkaardige beschrijving vinden we bij Plutarchus en bij Arrianus (ca. 89-146), die ons met zijn *Anabasis Alexandri* nu de best overgeleverde bron over Alexander de Grote verschaft.¹⁷⁷ Over het bezoek aan Achilles' graf schreef Arrianus:

“Het heet dat Alexander een krans legde op het graf van Achilles en Hephaestion op dat van Patroklos. Men zegt dat Alexander Achilles gelukkig prees, omdat hij een Homeros had getroffen om zijn roem aan het nageslacht te verkondigen.”¹⁷⁸

Arrianus ging verder met verklaren dat hij – omdat “zijn daden niet aan de mensen bekendgemaakt [zijn] zoals ze verdienen, noch in proza, noch in poëzie” – daarom die taak op zich had genomen. Een eeuw later schreef ook Claudius Aelianus (ca. 175-235) dat Alexander de tombe van Achilles tooide en dat zijn vriend die van Patroclus versierde, waarmee hij volgens Aelianus aangaf dat Hephaestion net zoveel voor hem betekende als Patroclus voor Achilles.¹⁷⁹

In navolging van Alexander had volgens de epische dichter Lucanus (39-65) ook Julius Caesar Troje bezocht. De historiciteit van dat bezoek wordt echter in twijfel getrokken, omdat andere auteurs van dat bezoek geen melding maakten.¹⁸⁰ Niettemin maakte Lucanus' beschrijving van Caesars bezoek – en die beschrijvingen van de andere genoemde bezoeken – wel de vertrouwdheid met slagveldbezoek in de keizertijd duidelijk, en met name de vertrouwdheid met en lange traditie van Troje als reisbestemming. Met uitzondering van Herodotus' verslag van Xerxes' bezoek en Diodorus Siculus werden deze werken immers allemaal in de keizertijd geschreven. De aandacht voor Troje is begrijpelijk; volgens de Romeinen lagen in Troje immers de wortels van hun beschaving, die via Aeneas naar Italië was gebracht. De Romeinse historicus Justinus (vermoedelijk 2^e eeuw n. Chr.) sprak daarom ook van een “onverzadigbaar verlangen om hun oude thuis te bekijken.”¹⁸¹

Keizers in Troje

Meerdere Romeinse keizers en staatsmannen, zoals Germanicus, hebben het oude slagveld van Troje bezocht, maar de verslagen daarvan zijn zeer summier.¹⁸² Volgens classica Elizabeth Minchin zou Augustus de plek rond 20 v. Chr. hebben bezocht, hoewel literaire bronnen dat niet met zoveel

¹⁷⁶ Diod. Sic. 17.17.3.

¹⁷⁷ Plut. *Alex.* 15.

¹⁷⁸ Arr. *Anab.* 1.12.

¹⁷⁹ Ael. *VH* 12.7.

¹⁸⁰ Wick, *M. Annaeus Lucanus*, 401. Strabo vermeldde wel dat Caesar Troje begunstigde, maar niet dat hij er zelf geweest was, zie Strab. 13.1.27.

¹⁸¹ Just. *Epit.* 31.8. Justinus beschreef het bezoek van Lucius Cornelius Scipio Asiaticus en zijn leger.

¹⁸² Fabrizio Brena, 'Trümmerromantik als Touristenziel. Kaiserliche Troia-Besuche in Antike und Neuzeit', in: Heinz Hofmann (red.), *Troia. Von Homer bis heute* (Tübingen, 2004), 101-118, aldaar 104-110.

woorden vermeldde.¹⁸³ Over het bezoek van Germanicus werd door Tacitus ook niet verder uitgeweid dan in eerder genoemd citaat.¹⁸⁴ Volgens Minchin zou ook Nero (37-68) in het jaar 53 Troje hebben bezocht, hoewel Tacitus daarover enkel schreef dat Nero opwierp “als pleitbezorger van de inwoners van Ilium.”¹⁸⁵ Het betrof hier overigens het nieuw gestichte Ilium, dat even verwijderd was van de antieke resten van Troje, waardoor het onzeker is of Nero – als hij de stad al had bezocht – ook naar het slagveld was afgereisd, hoewel dat op basis van zijn voorgangers en de status van Troje wel te verwachten zou zijn. Dat deze Julisch-Claudische keizers en familieleden aandacht hadden voor Troje is niet verwonderlijk: ze claimden via het *gens Julia* af te stammen van Iulus, een andere naam voor Ascanius, de zoon van Aeneas.

Ook keizer Hadrianus zou Troje hebben bezocht en zich ook bij de resten van het slagveld hebben begeven. Deze keizer had zich bij Mantinea in Griekenland al een *dark tourist* betoond en volgens de sofist Philostratus (ca. 172-250) deed hij bij Troje iets soortgelijks. In zijn *Heroicus* liet hij een wijnboer verkondigen dat “de keizer Hadrianus bij zijn aankomst in Troje enkele botten omhelsde en kuste, ze samenraapte en de huidige tombe van Ajax herstelde.”¹⁸⁶ Ondanks dat de tegenspeler, een Feniciër, de bewering van de wijnboer in twijfel trok omdat die het van horen zeggen had – Philostratus bleef een sofist – beeldde de passage Hadrianus toch af als *dark tourist*. De aanblik van een verwoest graf met verspreide botten versterkte de associatie met de dood, ondanks dat het zeer onwaarschijnlijk is dat er in Hadrianus’ tijd nog botresten van de Trojaanse Oorlog gevonden zouden kunnen worden.

Het meest uitgebreide verslag van keizerlijk bezoek betrof een bezoek van keizer Caracalla. Volgens geschiedschrijver Herodianus (ca. 170-240) had de keizer met name interesse in het graf van Achilles:

“(…) en [hij] reisde vervolgens door naar Troje. Hij bezichtigde alle ruïnes van de stad en kwam zo bij het graf van Achilles. Dat liet hij kostbaar versieren met bloemen en kransen, en toen voelde hij zich weer het evenbeeld van Achilles.”¹⁸⁷

Vervolgens zocht hij naar ‘een Patroclus’. Volgens Herodianus werd daarom zijn vrijgelatene Festus hier gedood en vervolgens in een homerische begrafenisplechtigheid gecremeerd. Er dient wel opgemerkt te worden dat Caracalla ook de andere ruïnes bij Troje had bezocht, dus vermoedelijk ook

¹⁸³ Minchin, ‘Commemoration and pilgrimage’, 86; Vermeule, ‘Neon Ilium en Ilium Novum’, 471. Vgl. Cass. Dio. 54.7.

¹⁸⁴ Aan ene ‘Germanicus’ is wel nog een epigram getiteld ‘Bij Hectors graf’ (*ad Hectoris tumulum*) toegeschreven (Nr. 708 in de *Anthologia Latina* van Alexander Riese uit 1868). Een kortere Griekse variant van hetzelfde epigram werd dan weer toegeschreven aan Hadrianus. Zie Brena, ‘Trümmerromantik’, 116, noot 27.

¹⁸⁵ Minchin, ‘Commemoration and pilgrimage’, 86; Tac. *Ann.* 12.58.

¹⁸⁶ Philostr. *Her.* 8.1.

¹⁸⁷ Hdn. 4.8.3-4.

de graven van anderen. Met zijn acties bij Achilles' graf spiegelde hij zich aan Achilles zelf, maar ook aan Alexander de Grote. Voor Caracalla zal beeldvorming aan de grondslag van het bezoek hebben gelegen, maar met zijn bezoek en zelfs zijn *re-enactment* van de dood – vergelijk Seatons vijfde categorie – werd de keizer absoluut ook een *dark tourist*.

Toeristen op het slagveld

Voorgaande bezoeken door keizers zijn weliswaar de meest directe verwijzingen naar toerisme, maar deze waren zonder twijfel ook bedoeld als symbolische bezoeken.¹⁸⁸ Maar voor 'gewonere' welgestelde Romeinen was het ook niet ongebruikelijk de stad te bezoeken. De passage van Vergilius waarmee dit onderzoek opende zou daar wellicht op kunnen wijzen. Zoals reeds vermeld, schreven ook geografen over Troje. Het is aannemelijk dat Strabo Troje zelf bezocht had.¹⁸⁹ De stad en haar omgeving werden door hem zeer uitgebreid behandeld. Niet alleen besprak hij de monumenten die werden toegeschreven aan Griekse en Trojaanse helden, hij was ook actief op zoek naar het vlaktes waarop het merendeel van de gevechten zouden hebben plaatsgevonden, aan de hand van de *Ilias* en wat hij zelf zag. Hoewel het onzeker is of hij de plek van het slagveld juist lokaliseerde, maakte zijn intenties hem wel tot *dark tourist*.¹⁹⁰ Hij wilde op de plek zijn geweest waar de Trojanen en Grieken elkaar hadden bevochten.

Plinius bleek ook kennis te hebben van de bezienswaardigheden bij Troje – althans, van de graven van Achilles en Ajax (zie ook hoofdstuk 1). Het is echter niet waarschijnlijk dat Plinius Troje zelf bezocht heeft, daar hij gedurende zijn carrière voornamelijk in het westen was gestationeerd.¹⁹¹ Desalniettemin noemde hij Troje “de plek van het allen bekende verhaal”, waarmee hij volgens kunsthistoricus en numismaat Cornelius Vermeule de plek als toeristische bestemming aanduidde.¹⁹² Maar niet alleen geografen bezochten Troje. Vermeule beargumenteerde aan de hand van munten dat “the citizens of Ilium missed nothing that would promote their image as the place for Romans of all class to visit” en dat er rondleidingen langs de historische plekken op de Trojaanse vlakte werden georganiseerd.¹⁹³ Rondleidingen door lokale gidsen waren niet ongebruikelijk op toeristische bestemmingen, zoals al bleek bij Pausanias' bezoek aan Plataeae. Ook Strabo maakte er melding van

¹⁸⁸ Minchin, 'Commemoration and pilgrimage', 87.

¹⁸⁹ Daniela Dueck, *Strabo of Amasia. A Greek man of letters in Augustan Rome* (Londen en New York, 2000), 25.

¹⁹⁰ Strab. 13.1.34-37; P. Malfas, 'Trojan Plain and Homeric topography', in: S.A. Paipetis (red.), *Science and technology in Homeric epics* (New York etc., 2008), 415-431; Vgl. J.V. Luce, 'The Homeric topography of the Trojan Plain reconsidered', *Oxford Journal of Archaeology* 3:1 (1984), 31-43.

¹⁹¹ Ronald Syme, 'Pliny the procurator', *Harvard Studies in Classical Philology* 73 (1969), 201-236. Tussen 59 en 70 vervulde Plinius geen publieke functies. Hij verbleef toen voornamelijk in Rome, maar heeft mogelijk ook gereisd.

¹⁹² Plin. *NH* 5.33; Vermeule, 'Neon Ilion en Ilium Novum', 472.

¹⁹³ Vermeule, 'Neon Ilion en Ilium Novum', 472-473.

in zijn werk – hoewel niet voor Troje.¹⁹⁴ Dat toerisme floreerde in de keizertijd is niet verwonderlijk: de *pax romana* zorgden voor sterk verbeterde reisomstandigheden, waardoor Troje een sterke aantrekkingskracht voor toeristen kreeg.¹⁹⁵

Philostratus liet – naast zijn vermelding van Hadrianus' bezoek aan Troje – ook slagveldtoerisme van de gewone man doorschemeren. In zijn dialoog tussen de wijnboer en de Feniciër liet hij de wijnboer beweren dat hij in contact stond met de geest van Protiselaus, de eerste Griek die bij Troje stierf. Maar bij Troje was meer te zien, volgens Philostratus: "Zijn medesoldaten in Troje verschijnen hier ook op de vlakte. Ze zien er erg oorlogszuchtig uit en schudden met hun helmkammen."¹⁹⁶ Die geesten van de Trojaanse helden verschenen overigens niet alleen aan de wijnboer:

"Feniciër: Maar de helden die volgens jou oorlogszuchtig op de vlakten rondlopen, wanneer werden ze gezien?

Wijnboer: Ik zei dat ze *worden* gezien; ze worden nog steeds gezien, groot en goddelijk, door de herders in de vlakte."¹⁹⁷

De herders die de wijnboer benoemt waren natuurlijk geen toeristen, maar hij impliceert wel dat hijzelf en anderen de geesten ook bij Troje hebben gezien. Hoewel Philostratus met de zogenaamde verschijningen van geesten vermoedelijk vooral verwees naar de cultussen van de helden, verwees het mogelijk ook naar het gevoel dat een toerist kon krijgen bij slagveldbezoek in Troje.¹⁹⁸ Hoe het ook zij, dat toerisme naar Troje een wezenlijk onderdeel was van het reizen in de Romeinse keizertijd lijkt dus vast te staan; dat roept wel de vraag op hoe *dark* dit slagveldtoerisme eigenlijk was.

Troje als *dark tourism spot*

Het Romeinse toerisme naar Troje doet men niet meteen associëren met *dark tourism*. Voor Romeinen was naast het slagveld ook de stad zelf – ook Ilium Novum – namelijk een wezenlijk onderdeel van een bezoek aan Troje, omdat het de bakermat van Rome zou zijn geweest. Dat keizers de Trojanen begunstigen moet daarom ook vooral in dat licht gezien worden. Aan de andere kant bezochten de keizers ook grafmonumenten, maar dat was meer een hommage aan de individuele helden – in Caracalla's geval zelfs ook aan Alexander de Grote – dan aan Troje of het Trojaanse verleden van Rome,

¹⁹⁴ Zie bijvoorbeeld Strab. 2.3.4 en 17.1.38, vgl. Strab. 15.3.11. Pausanias maakte ook vaker gebruik van lokale gidsen, zie voor enkele voorbeelden Paus. 1.41.2, 2.31.4, 5.20.4 en 7.6.5.

¹⁹⁵ Bryce, *Trojans and their neighbours*, 175-179; Hardie, 'Trojan palimpsests', 113-114. Zie ook Foubert en Breeze, 'Mobility in the Roman Empire', 180-184.

¹⁹⁶ Philostr. *Her.* 2.11.

¹⁹⁷ Philostr. *Her.* 18.1-2.

¹⁹⁸ Vgl. Kim Lawrence, *Homer between history and fiction in imperial Greek literature* (Cambridge, 2010), 175-215, over 'Ghosts at Troy: Philostratus' Heroicus'.

zeker gezien het hier Griekse helden betrof.¹⁹⁹ Strabo's zoektocht naar de exacte locatie van het slagveld wijst echter wel in de richting van *dark tourism*, maar ook enkele met het slagveld geassocieerde bezienswaardigheden kunnen daarmee in verband worden gebracht.

Bezienswaardigheden op het slagveld

Op de Trojaanse vlakte, waar zich het merendeel van de gevechten zou hebben afgespeeld, bevonden zich geen graven of andere markeringen van het slagveld. De graven van de helden, die immers vielen voordat de strijd gestreden was, bevonden zich net buiten het slagveld of het Griekse kamp. Omdat op de vlakte zelf niet veel te zien was, ging de aandacht van toeristen in Troje met name uit naar deze monumenten. Desondanks is het wel aannemelijk dat toeristen zich, zoals Strabo, zeer bewust waren van de geschiedenis van de vlakte, omdat deze door Homerus aangewezen was als de locatie van het slagveld. Strabo beschreef echter ook de andere bezienswaardigheden in de omgeving van het slagveld.

De bekendste toeristische bezienswaardigheid in de omgeving van Troje was het graf van Achilles (*afbeelding 2*). Die bekendheid had het graf te danken aan de beschrijving die het kreeg in Homerus' *Odysee*:

“En wij, het machtig leger van Argeërs,
Lanszwaaiers, wierpen over jouw gebeente
Een hoge heuvel op die schitterde,
Waar de brede Hellespont de kust
Vooruitsteekt met een punt. Zo springt op zee
Je graf van verre in het oog voor mensen
Die er nu zijn of later zullen leven.”²⁰⁰

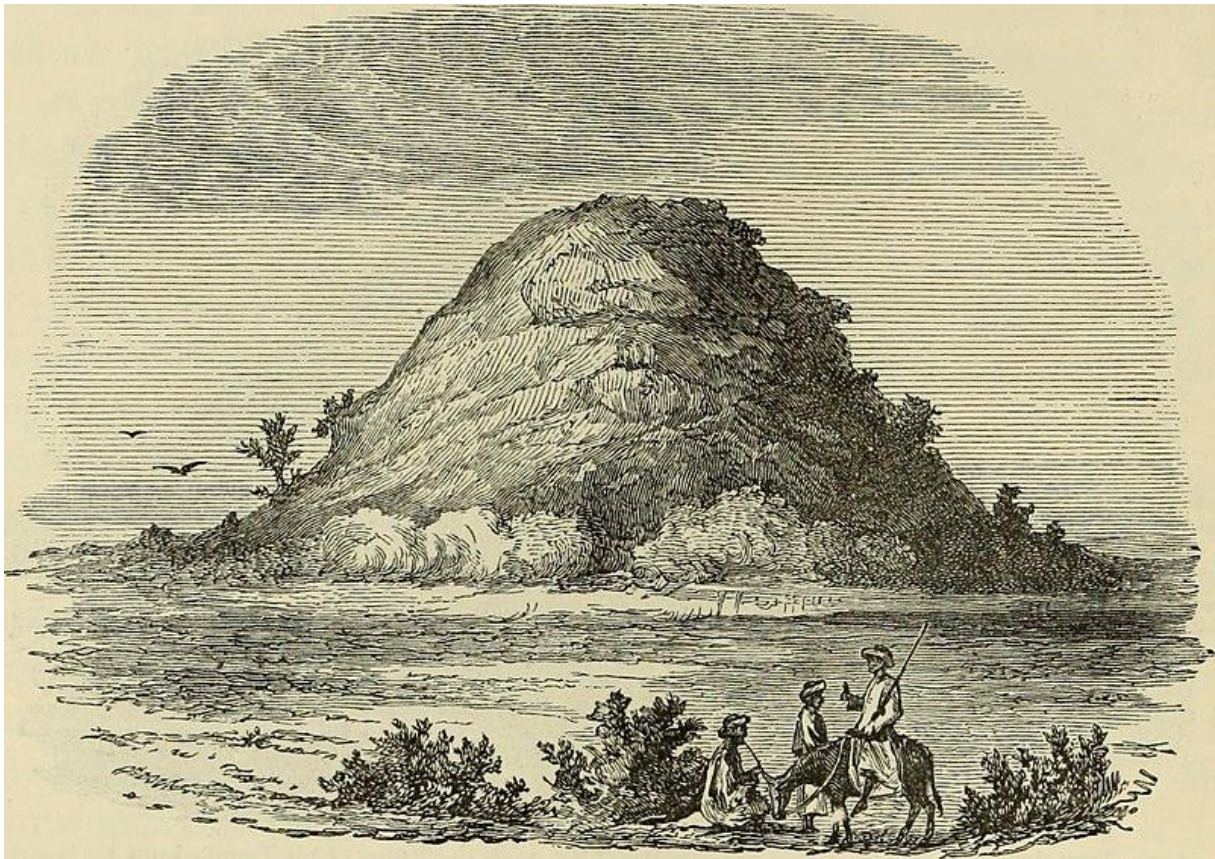
Bij dat graf bevond zich in Strabo's tijd het stadje Achilleum, wat volgens hem “slechts een kleine nederzetting was.”²⁰¹ Een goede vijftig jaar later beweerde Plinius echter dat het stadje niet meer bestond; het graf daarentegen nog wel. Het stadje zou gevestigd zijn op de plek waar Achilles' schepen lagen. Hoewel Patroclus en Achilles volgens Agamemnon in de *Odysee* in hetzelfde graf waren begraven, doen de beschrijvingen van Arrianus en Aelianus vermoeden dat er in Alexanders tijd een apart graf voor Patroclus moet zijn geweest. Volgens Strabo waren er inderdaad ook monumenten voor Patroclus en Antilochus.²⁰² Daarvan maakte Plinius echter geen melding. Ook Diodorus Siculus,

¹⁹⁹ Andrew Erskine, *Troy between Greece and Rome: local tradition and imperial power* (Oxford, 2001), 253.

²⁰⁰ Hom. *Od.* 24.79-84.

²⁰¹ Strab. 13.1.39.

²⁰² Strab. 13.1.32.

Afbeelding 2: de zogenaamde 'Tombe van Achilles' in Troy and its remains (1875) van archeoloog en opgraver van Troje Heinrich Schliemann (1822-1890). De werkelijke locatie van de tombe is onbekend en verschillende heuvels zijn aangewezen als de mogelijke grafheuvel.

die eveneens Alexanders bezoek beschreef, noemde dat graf niet, hoewel hij schreef dat Alexander "de tombes van de helden Achilles, Ajax en de rest" bezocht.²⁰³

Het graf van Ajax werd wel door meerdere auteurs benoemd. Strabo beschreef de locatie in meer detail dan andere auteurs:

"Dan komt Rhoeteum, een stad gelegen op een heuvel, en, grenzen aan Rhoeteum, een laaggelegen kust, waarop zich een graf en een heiligdom van Ajax bevinden, een ook een standbeeld van hem. Dat was door Marcus Antonius naar Egypte meegenomen, maar Augustus gaf het terug aan de Rhoeteanen."²⁰⁴

Volgens Plinius lag hier – net als bij Achilles – een stadje, Aeantium, op de plek waar zijn schepen hadden gelegen.²⁰⁵ Dat stadje werd in de derde eeuw ook door Solinus nog benoemd, maar hij maakte geen melding meer van een graf van Ajax.²⁰⁶ De verwijzing van Philostratus naar de botten die Hadrianus vond bij zijn bezoek, is mogelijk een referentie naar Ajax' ongewone begrafenissen. In de *Kleine*

²⁰³ Diod. Sic. 17.17.3.

²⁰⁴ Strab. 13.1.30.

²⁰⁵ Plin. *NH* 5.33.

²⁰⁶ Soli. 40.18.

Ilias werd verhaald dat Ajax niet gecremeerd werd, zoals gebruikelijk, maar gewoon in een kist begraven werd.²⁰⁷

Voorgaande graven zijn allemaal van Griekse helden en er is aanzienlijk minder aandacht voor de Trojaanse helden, die toch als voorouders van de Romeinen dienden. Solinus zei wel dat het graf van Memnon zich vlakbij Ilium bevond, maar Strabo plaatste dat veel noordelijker, aan de noodoostelijke oever van de Hellespont.²⁰⁸ Desalniettemin zei Strabo wel dat die tombe nog altijd te bezichtigen was, waarmee de plek, net zoals de andere plaatsen, een *dark spot* zou zijn geweest, maar dan niet op het slagveld. Nabij het graf van Ajax, bij het stadje Ophryneum, zou zich volgens Strabo het heiligdom voor Hector hebben bevonden.²⁰⁹ Hoewel dat vermoedelijk bekend had gestaan als zijn graf, was dat het in Romeinse tijd niet meer. Pausanias maakte duidelijk waarom:

“De Thebanen hebben het graf van Hector, de zoon van Priamus, bij de bron met de naam Oedipodea.

Ze zeggen dat ze zijn gebeente uit Troje hierheen hebben gebracht vanwege het volgende orakel:

(...).”²¹⁰

Er bevonden zich op en om het slagveld van Troje dus de nodige graven voor helden. Strabo vermeldde namelijk ook nog dat zich aan de andere kant van de Hellespont het graf van Protiselaus bevond.²¹¹ Naar analogie van Rojek konden deze plekken dus gelden als *dark spots*. Over eventuele graven voor andere gevallen, zoals die bij Marathon of Plataeae te vinden waren, werd in de klassieke bronnen geen woord gerept.

Een laatste locatie die door meerdere klassieke auteurs benoemd werd en eigenlijk gold als onderdeel van het slagveld, was de plek waar de Grieken aan land kwamen en hun kamp op zouden hebben opgeslagen. Volgens Strabo stond die plek in zijn tijd nog steeds bekend als de ‘Haven van de Achaeërs’.²¹² De plek werd ook al als zodanig benoemd door Pomponius Mela en later ook door Arrianus, terwijl Plinius de kampementen van Ajax en Achilles had gelokaliseerd, waartussen zich de rest van het Griekse kamp bevonden zou moeten hebben.²¹³ Hoewel er van het kamp zelf geen restanten waren, behalve de naam, was de herinnering sterk. Pomponius Mela schreef dat deze kusten zeer bekend zijn “vanwege de stad, de oorlog en de vernietiging.”²¹⁴

²⁰⁷ Philip Holt, ‘Ajax’s burial in early Greek epic’, *American Journal of Philology* 113:3 (1992), 319-331, aldaar 319.

²⁰⁸ Soli. 40.19; Strab. 13.1.11. NB verderop beweerde Strabo overigens dat gezegd wordt dat Memnon bij Paltus in Syrië begraven was. Hier maakte hij echter geen melding van een tombe of graf, vgl. Strab. 15.3.2.

²⁰⁹ Strab. 13.1.29.

²¹⁰ Paus. 9.18.5.

²¹¹ Strab. 7.8.51 en 13.1.31. Vgl. Hdt. 9.116; Arr. *Anab.* 1.11.2; Soli. 10.22.

²¹² Strab. 13.1.36.

²¹³ Pomp. Mela 1.93; Arr. *Anab.* 1.11.1; Plin. *NH* 5.33.

²¹⁴ Pomp. Mela 1.93.

Slagveldtoerisme

Pomponius Mela associeerde de plek van Troje niet direct met de daden van de Griekse en Trojaanse helden, maar refereerde aan de verwoesting (*excidio*) die de plek had gekend. Hij had de plek vermoedelijk niet zelf bezocht, maar dat is niet met zekerheid te zeggen. De meeste bezoekers van Troje lijken echter voornamelijk geïnteresseerd geweest te zijn in de heldendaden van de helden aan wie de graven werden toegeschreven, en niet direct in de oorlogsgeschiedenis van het slagveld, ondanks dat dat is waar mannen als Achilles gesneuveld waren. Net zoals bij de graven die Pausanias in Griekenland bezocht, associeerde men het bezoek van het graf veel meer met het leven van de gesneuvelde held, dan met zijn einde. Dat valt echter niet met zekerheid uit de bronnen af te leiden. Zeker omdat Strabo wél op zoek was naar het slagveld – en daarmee wellicht ook naar de zovele anonieme gesneuvelden – is het goed mogelijk dat reguliere toeristen hem daarin navolgden. Omdat in literaire representaties van slagveldbezoek met name aandacht is voor de grote namen (van zowel bezoekers als de te bezoeken gesneuvelden), die voor het geletterde publiek bekend waren, blijft het gissen naar de achtergronden en interesses van de ‘gewone’ toerist.

De bezoeken en beschrijvingen van het slagveld van Troje maken echter wel duidelijk dat *dark tourism* een *spectrum* is, zoals Stone dat al geopperd had. Houden we het slagveld en de herinneringsmomenten bij Troje tegen het licht van Stones model, dan blijkt een ambigu beeld (*figuur 1* op p. 18). Troje was als slagveld een *site of death* (vs. *site associated with death*), maar toch lijkt de associatie niet direct veel gemaakt te zijn. Het had ook een hogere politieke invloed en speelde een grote rol in de Romeinse ideologie, omdat het gold als voorouder en bakermat van het Romeinse Rijk. De geschiedenis van de stad en herinneringen aan de helden waren belangrijk, maar dat waren opvallend genoeg vooral de Griekse helden. Toch gold voor (keizerlijke) bezoekers vooral de herdenkingsfunctie van het slagveld – die voorts weer in het politiek-ideologische plaatje paste. Aan de andere kant werden de heldendaden van de Trojaanse oorlog sterk geromantiseerd, niet in de minste plaats omdat door Romeinse bezoekers de Trojaanse geschiedenis van Homerus graag geloofden, hoewel men wel dacht dat Homerus een enigszins aangedikt verhaal had opgeschreven.²¹⁵ Over de authenticiteit van de plek en de oorlog zelf was echter geen twijfel. Het was echter vooral de enorme chronologische afstand tot de oorlog dat maakte dat het slagveld slechts weinig met de dood werd geassocieerd. Er werd door inwoners van Ilium vermoedelijk bewust ingezet op het trekken van toeristen, waardoor bij Troje wellicht een redelijke toeristische infrastructuur heeft bestaan.

Voorgaande aspecten wijzen erop dat Troje een lichte *dark spot* was, ondanks dat Stone slagvelden in de zwaardere categorie plaatst. Dat heeft veel te maken met het feit dat de oorlog zich in een ver, haast mythisch verleden had afgespeeld en dat men niet zo zeer op zoek was naar de echte

²¹⁵ Lawrence, *Homer between history and fiction*, 1-21.

geschiedenis, maar naar de door Homerus beschreven geschiedenis. De graven van helden, de *dark resting places*, waren herinneringsplaatsen aan de Homerische helden, waar, zoals Rojek over Elvis schreef, vooral aandacht was voor hun leven.²¹⁶ Bij het aspect van de dood werd over het algemeen minder stilgestaan, hoewel Strabo het wel leek te hebben opgezocht en Pomponius Mela's beschrijving ook meer die richting in wijst. Toch ging het merendeel van de aandacht vooral uit naar Homerus. Toeristen in Troje waren daarom, naast *dark tourists*, ook vooral literaire toeristen, op zoek naar plaatsen die ze kenden uit de *Ilias*.²¹⁷ Een dergelijke ontwikkeling van het slagveld door de tijd heen is volgens Stone niet vreemd: "those battles which are beyond living memory often take on a more romanticised and 'fun-led' orientation, and thus may occupy the lighter end of the 'dark tourism spectrum'."²¹⁸ Dat lijkt bij Troje zeker van toepassing te zijn geweest.

Troje blijft als slagveld dus overeind als *dark spot*, zij het in een lichte vorm. Ryans model voor slagveldtoerisme onderschrijft dat beeld. Bij Troje lijkt een *cold interpretation* van het oorlogsverleden te hebben bestaan. Dat uit zich volgens Ryan bij slagvelden ook door de vervaging tussen de twee strijdende partijen.²¹⁹ Zoals bovenstaande passages laten zien over de bezienswaardigheden op het slagveld en de toeristen in Troje, was er weinig onderscheid tussen Grieken en Trojanen. De Trojaanse Oorlog werd als één geheel gepresenteerd, hoewel door bezoekers, voornamelijk keizers, verschillende accenten konden worden gelegd. Het accent bij Troje lag vooral op het mythische, veel minder op het feitelijke, doordat Homerus de leidraad was. Dit was ook niet *site specific*, maar ingebed in een breder verhaal. Een dergelijke mythische, sociaal gecontextualiseerde interpretatie van het slagveld door toeristen was van toepassing op Troje. Zoals Ryan het stelt: "There are circumstances where societies or ruling cliques may wish to sustain a myth about the past."²²⁰ De ontstaansmythe van Rome uit Troje en de oorsprongsmythe van het *gens Iulia* maken dat het Trojaanse slagveldtoerisme op deze manier benaderd werd. Mythe of niet, de plek en het verhaal werden wel voor waar aangenomen: *perceived authentic product interpretation* was dus zeker aanwezig.

Een kanttekening moet wel gemaakt worden. Een analyse van het Trojaanse slagveld in de Romeinse keizertijd aan de hand van moderne modellen is altijd gebrekkig. Ryan verwoordt dat probleem treffend: "It is evident though, that however classified, battlefield sites fit but comparatively poorly within any given categorisation (...) because changing times and needs require new interpretations."²²¹ Het is inderdaad gissen naar de manier waarop de klassieke Romeinse toerist het

²¹⁶ Rojek, *Ways of escape*, 142-144.

²¹⁷ In toerismestudies verwijst *literary tourism* naar het bezoeken van plaatsen uit fictionele teksten alsmede plaatsen die te maken hebben met het leven van hun auteurs. Zie bijvoorbeeld David Herbert, 'Literary places, tourism and the heritage experience', *Annals of Tourism Research* 28:2 (2001), 312-333.

²¹⁸ Stone, 'A dark tourism spectrum', 156.

²¹⁹ Ryan, 'Introduction', 4.

²²⁰ Ibidem, 8.

²²¹ Ryan, 'Introduction', 8.

slagveld van Troje benaderde – bijvoorbeeld door de mate waarin hij of zij geneigd was Homerus voor waar aan te nemen – en wat de focus van zijn of haar bezoek was. De bronnen kunnen daar ook geen sluitend antwoord op geven. Niettemin moge duidelijk zijn dat slagveldtoerisme bij Troje in de Romeinse keizertijd floreerde en dat er – hoe licht of zwaar ook – hier sprake was van *dark tourism*.

Conclusie

Het gevoel dat Pausanias op het slagveld van Marathon bekroop, ondanks de grote tijdspanne tussen zijn bezoek en de daadwerkelijke slag, laat zien dat het voor de toerist in de Romeinse tijd niet enkel om de graven van beroemde veldheren te doen was, maar zeer zeker ook om het strijdverleden van de plek zelf. De interesse in dat verleden en de associatie met de dood die dat opwerkte maakten van Pausanias een *dark tourist* avant la lettre.

Dit onderzoek heeft zich gericht op slagveldtoerisme in de Romeinse keizertijd. Aan de hand van literaire bronnen uit deze periode is gepoogd te laten zien dat het in de Romeinse tijd niet ongebruikelijk was een bezoek aan een (oud) slagveld te brengen. De bronnen zijn echter zeer fragmentarisch en laten weinig zien over de omvang van deze vorm van toerisme en de mate waarin de 'gewone' (doch welgestelde) Romein – die niet heeft geschreven – hierin participeerde. Desalniettemin heeft dit onderzoek wel een beeld kunnen schetsen van deze vorm van *dark tourism* in de Romeinse keizertijd. De bronnen tonen voornamelijk wat men zoal kon zien op het slagveld, maar in enkele gevallen tonen ze ook hoe een dergelijke plek door bezoekers gewaardeerd werd.

Vormen van slagveldtoerisme

Zoals uit de inleiding al gebleken was, was uit eerder onderzoek al bekend dat Romeinse toeristen zich met name richting Griekenland, Klein-Azië en Egypte begaven. In het eerste hoofdstuk is daarom de aandacht gevestigd op slagvelden in Griekenland. Griekse slagvelden werden meestal gemarkeerd met een *tropaeum* – al dan niet permanent – maar de meeste bezoekers van het slagveld benoemden vooral de graven, tombes en grafmonumenten die op het slagveld nog zichtbaar waren. Dit was een gevolg van het Griekse gebruik om gesneuvelden op het slagveld te begraven. Reizigers als Pausanias bezochten de slagvelden en andere auteurs gaven aan dat de graven nog te bezoeken waren; het bestaan van gidsen duidt erop dat dat ook door meerdere toeristen gedaan werd. Het ging hierbij vaak om de grafmonumenten van Griekse veldheren. Pausanias' ervaring op het slagveld van Marathon kenmerkte zowel de toeristische nieuwsgierigheid als het onbehaaglijke gevoel, die allebei kenmerkend zijn voor *dark tourism*.

Deze Griekse slagvelden bevonden zich in een gebied dat door Romeinse toeristen regelmatig werd bezocht. Dat gold niet voor veel Romeinse slagvelden. Van veel van deze slagvelden was de locatie ook niet exact bekend, omdat de Romeinen niet gewoon waren *tropaea* of graven op het slagveld op te richten. Slechts enkele uitzonderingen zijn bekend, maar het ging hierbij voornamelijk om overwinningsmonumenten, zoals bij Actium – wat zich ook weer in het gebied van de augusteïsche Grand Tour bevond. Van de meeste Romeinse slagvelden resteerde echter vooral de herinnering, die wél werd opgeroepen wanneer een reiziger het gebied van de slag passeerde. Slechts enkele daadwerkelijke slagveldbezoeken zijn bekend en hierbij ging het om een bezoek korte tijd na het

plaatsvinden van de slag. Dat maakte echter wel dat het onbehaaglijke aspect – door de afschuwelijke aanblik – veel sterker was dan bij toeristen die Griekse slagvelden bezoeken.

Van alle slagvelden werd Troje het meeste bezocht. Het Trojaanse slagveld was per slot van rekening zeer bekend door de populariteit van de *Ilias* en gold in de Romeinse traditie als voorvader van Rome. Verschillende keizers bezochten het slagveld dan ook, maar ook andere toeristen trokken naar Troje. De inwoners van Ilium poogden ook dit toerisme te faciliteren. Het Trojaanse slagveld werd omgeven door tombes en grafmonumenten voor de oorlogshelden, maar ook de vlakte zelf had enige aantrekking op de toerist. Door de enorme tijdspanne tussen de Trojaanse Oorlog en de Romeinse keizertijd was de associatie met de dood echter gering.

Gradaties van *dark tourism*

De inventarisatie en analyse van het bronmateriaal die in dit onderzoek hebben plaatsgehad duiden erop dat er zeker sprake was van slagveldtoerisme. Als onderdeel van *dark tourism* dient dit echter in een breder perspectief geplaatst te worden. Voor Troje is al aangetoond dat het lastig is om het antieke slagveldtoerisme aan de hand van moderne modellen van *dark tourism* te karakteriseren, maar dat ze tot op zekere hoogte wel bruikbaar blijken. Hoewel het in voorgaande analyse van slagveldtoerisme naar andere plekken niet expliciet is verwezen naar deze modellen, is het met deze theorieën in het achterhoofd wel mogelijk om conclusies te trekken over de mate waarin het Romeinse slagveldtoerisme zich laat karakteriseren als *dark tourism*. Alle slagvelden hadden *location authenticity* als deze nog herkenbaar waren. Bij Romeinse slagvelden was dit veel globaler, omdat deze niet gemarkeerd werden. Voorts was er ook altijd sprake van *perceived authentic product interpretation*, zelfs wanneer de geschiedenis, zoals bij Troje, met mythes werd omgeven. Het was vooral de chronologische afstand die de mate van *darkness* bepaalde.

Omdat het bij bezoek aan slagvelden altijd om een plek gaat waar in verleden ‘de dood’ prominent aanwezig is geweest, is *dark tourism* inherent aan slagveldtoerisme. Bij het Romeinse slagveldtoerisme zijn echter wel verschillende gradaties van *dark tourism* te onderscheiden. Bij Troje bleek het om een relatief lichte vorm te gaan, wat door de grote tijdsafstand ook omgeven werd door een mythisch verhaal. Bij klassieke Griekse slagvelden lijkt dit mythische aspect veel minder aan de orde; het ging immers om vaststaande historische feiten. De aandacht ging vooral uit naar de graven van de gesneuvelden en een bezoek aan dergelijke graven deed reizigers als Pausanias en Strabo stilstaan bij hun lot op het slagveld. De associatie met de dood was hier sterker dan bij het Trojaanse slagveld, hoewel de individuele graven van beroemde Griekse veldheren – gelijk de Trojaanse helden – vaak eerder herinneringen aan hun prestaties tijdens hun leven deden oproepen dan dat zij uitnodigden tot reflectie op hun dood. Pausanias’ verslag van het bezoek aan Marathon toont echter

aan dat ook deze oude slagvelden nog een gevoel van onbehagen konden oproepen. Hieruit bleek dat dit een *dark conflict site* was, waarvan Pausanias zich als toerist terdege bewust was.

Voor de meeste Romeinse slagvelden van langere tijd geleden – uit de periode van de Republiek – gold ongeveer hetzelfde. Het is echter niet waarschijnlijk dat deze slagvelden veel bezocht werden, daar er niets meer van te zien was, en dus is het lastig om te spreken van *dark tourism*. De enkele slagveldbezoeken die wel overgeleverd zijn – namelijk die van Germanicus en Vitellius – laten echter een veel sterker met de dood geassocieerde vorm van reizen zien. Het bezoek vond plaats binnen een zeer kort tijdsbestek na de slag en de aanblik van het slagveld deed macaber aan. De korte tijdspanne en de prominente aanwezigheid van ‘de dood’ maken dat deze bezoeken op de schaal van *dark tourism* als ‘donkerder’ dan voornoemde slagveldbezoeken moeten worden gezien. Om met Ryan te spreken: er was sprake van een *hot interpretation* van het slagveld.²²² Interesse in de dood was de voornaamste reden voor het bezoek.

Romeins *dark tourism* binnen het toerismedebat

Zoals in de inleiding al naar voren is gekomen, is er debat over de vraag of het Romeinse toerisme wel gekenmerkt kan worden als toerisme en zo ja, hoe modern dat dan was. Dit onderzoek heeft aangetoond dat een modern concept als *dark tourism*, dat nog nauwelijks op historische casus van voor de negentiende eeuw is toegepast, ook bruikbaar kan zijn in een oudere historische context. *Dark tourism* – in de verschillende gradaties die binnen de toerismestudies worden onderscheiden – was ook in de oudheid niet onbekend. De interpretatie van Lennon en Foley, die *dark tourism* als onmiskenbaar modern fenomeen beschouwden, dient daarom enigszins genuanceerd te worden. Recente slagvelden – zoals die Germanicus en Vitellius bezochten – brachten evenzeer angst en twijfel over hun eigen tijd teweeg als de twintigste-eeuwse *dark spots* die Lennon en Foley behandelden. Bovendien laten de ervaringen van Pausanias zien – en in mindere mate ook de teksten van auteurs als Strabo, Plutarchus of Philostratus – dat ook slagvelden waarbij er sprake is van een grote chronologische afstand tussen veldslag en toerisme leidden tot ongemak over en reflectie op het ‘donkere’ verleden.

Het ging in die onderzoek weliswaar vooral over het bestaan van *dark spots* en het daadwerkelijke reizen naar deze bestemmingen en niet zo zeer om het faciliteren van *dark tourism* op deze bestemmingen, omdat de gebruikte bronnen daarover slechts sporadisch iets laten doorschemeren. Moderne concepten zijn daarom ook niet één op één toepasbaar op het Romeinse verleden, omdat die vaak in sterke mate ook de aanbodzijde van het toerisme in ogenschouw nemen. Die aanbodzijde was echter niet afwezig; bij Troje werden toeristen voorzien van informatie,

²²² Ryan, ‘Introduction’, 5.

bijvoorbeeld via rondleidingen, en ook bij Plataeae waren lokale gidsen aanwezig. Het is zeker niet ondenkbaar en zelfs aannemelijk dat dat ook op andere bekende plekken waar nog iets op het beroemde slagveld te zien was, zoals Marathon, gebeurde. Door hun beschrijvingen informeerden reizigers als Strabo en Pausanias potentiële toeristen ook over wat er te zien was – en tot op zekere hoogte over hoe dat te interpreteren. Een *tourist gaze* was dus ook in de oudheid niet afwezig.

Critici zoals Urry en Zuelow wezen erop dat het reizen in de Romeinse tijd niet universeel en intercultureel genoeg was om als toerisme in de moderne zin van het woord gekenmerkt te kunnen worden. In navolging van Lomine heeft dit onderzoek echter uitgewezen dat *dark tourism* in de Romeinse oudheid veel kenmerken van modern toerisme bevat. Inderdaad bleven toeristen binnen de Romeinse invloedssfeer – hoewel dat voor Germanicus in de context van een veldtocht niet het geval was – maar dat wil niet zeggen dat het geen cultuuroverstijgend toerisme was. Alleen al het verschil in herinneringscultuur op het slagveld door visuele monumenten en markeringen tussen Romeinse en Griekse slagvelden duidt erop dat Romeinse toeristen wel degelijk een ander perspectief kregen voorgeschoteld. Hoe universeel het Romeinse *dark tourism* was is helaas een stuk minder zeker. De fragmentarische bronnen laten vooral een beeld zien van reizende staatsmannen en andere geletterde toeristen. Het blijft daarom gissen naar de omvang ervan, maar de aanwezigheid van gidsen op *dark spots* zou kunnen wijzen op een vaker voorkomend fenomeen. Hoe het ook zij, ook naar moderne maatstaven was dit reizen door Romeinen een vorm van toerisme.

Tot besluit

Dit onderzoek heeft zowel aangetoond dat het Romeinse slagveldtoerisme eigenschappen bevatte die te vaak nog als louter ‘modern’ worden gekenmerkt, als dat *dark tourism* ook voor de negentiende eeuw al bestond en als concept ook toepasbaar is op een vroegere periode. Het onderzoek heeft zich daarvoor enkel gebaseerd op literaire bronnen uit de tijd van het Romeinse principaat. Ondanks dat toerisme in de oudheid in deze periode vermoedelijk het meest floreerde – vanwege de *pax romana* – valt niet uit te sluiten dat slagveldtoerisme ook in eerdere en latere periodes bestond, zowel in Rome als in het klassieke Griekenland. Het is voor vervolgonderzoek mogelijk interessant te focussen op Grieks slagveldtoerisme in de periode relatief kort nadat de veldslagen hadden plaatsgehad, zoals dat in dit onderzoek bij Vitellius en Germanicus aan de orde is gekomen. Seatons onderzoek naar de slag bij Waterloo en de Romeinse interesse in deze Griekse slagvelden wekken daarvoor in ieder geval wel interesse. Voorts heeft dit onderzoek zich gebaseerd op tekstuele bronnen. Ons begrip van *dark tourism* in de Romeinse tijd zou mogelijk uitgebreid kunnen worden met archeologisch materiaal en het bestuderen van inscripties op slagvelden. Tot slot is in het derde hoofdstuk ook kort het fenomeen *literary tourism* aangestipt. Ook voor verder onderzoek naar deze vorm van toerisme in de oudheid geven de bronnen aanleiding.

Niettemin is door deze studie duidelijk geworden dat *dark tourism* inderdaad in de oudheid als vorm van *special interest tourism* bestond, zoals Rabotić weliswaar al vermoed had, maar niet had aangetoond. En veel van de plaatsen die door Romeinse toeristen al bezocht waren, zijn tegenwoordig nog steeds toeristische trekpleisters. Archeologische opgravingen hebben veel van de oude slagvelden bloot weten te leggen. De tombe van Marathon – tegenwoordig niet meer dan een heuveltje – is bijvoorbeeld nog steeds te bezoeken en een replica van het *tropaeum* siert het slagveld. Voor toeristen zijn er tegenwoordig informatieborden en is er zelfs een maquette van de slag te bewonderen. Klassieke Romeinse toeristen moesten vertrouwen op lokale gidsen of teksten als die van Pausanias. Misschien dat ook de moderne *dark tourist* – met Pausanias in het achterhoofd - het gehinnik van de paarden en het wapengekletter van de Grieken en Perzen nog op het slagveld kan ervaren.

Bibliografie

NB indien er voor citaten een Nederlandse vertaling voorhanden was, is deze gebruikt. De Nederlandse citaten uit klassieke bronnen die niet uit een Nederlandse vertaling komen zijn door mij uit het Engels vertaald.

Bronnen

Aelianus, *Historical miscellany*, vert. Nigel G. Wilson, Loeb Classical Library 486 (Cambridge, MA, 1997).

Arrianus, *Alexander de Grote: het verhaal van zijn verovering van het Perzische Rijk*, vert. Simone Mooij-Valk (Amsterdam, 1999).

Appianus, *Roman history, volume II: books 8.2-12*, vert. Brian McGing, Loeb Classical Library 3 (Cambridge, MA, 1912).

Appianus, *Roman history, volume III: the Civil Wars, books 1-3.26*, vert. Horace White, Loeb Classical Library 4 (Cambridge, MA, 1913).

Cassius Dio, *Roman history, volume VI: books 51-55*, vert. Earnest Cary en Herbert B. Foster, Loeb Classical Library 83 (Cambridge, MA, 1917).

Cassius Dio, *Roman history, volume VIII: books 61-80*, vert. Earnest Cary en Herbert B. Foster, Loeb Classical Library 176 (Cambridge, MA, 1925).

Diodorus Siculus, *Library of history, volume VIII: books 16.66-17*, vert. C. Bradford Welles, Loeb Classical Library 422 (Cambridge, MA, 1963).

Herodotus, *Het verslag van mijn onderzoek*, vert. Hein van Dolen (Nijmegen, 1995).

Herodianus, *Donkere wolken boven Rome. Het Romeinse rijk in de derde eeuw*, vert. M.F.A Brok, herzien Vincent Hunink (Amsterdam, 2017).

Homerus, *Odysee. Een zwever komt thuis*, vert. Patrick Lateur (Amsterdam, 2016).

Livius, *History of Rome, volume v: books 21-22*, vert. B.O. Foster, Loeb Classical Library 233 (Cambridge, MA, 1929).

Justinus, *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, vert. John Selby Watson (Londen, 1853).

Onasander, *The general*, in: Aeneas Tactitus, Asclepiodotus, Onasander, vert. Arthur S. Pease en John B. Titchener, Loeb Classical Library 156 (Cambridge, MA, 1928), 341-528.

Pausanias, *Description of Greece*, 5 dln., vert. W.H.S. Jones, Loeb Classical Library 93, 188, 272, 297, 298 (Cambridge, MA, 1918-1935).

Pausanias, *Beschrijving van Griekenland. Gids voor de tourist van toen en nu*, vert. Peter Burgersdijk (Amsterdam, 2011).²²³

Philostratus, *Heroicus. Gymnasticus. Discourses 1 and 2*, vert. Jeffrey Rusten en Jason König, Loeb Classical Library 521 (Cambridge, MA, 2014).

²²³ Dit is een bloemlezing. De passages 8.11.8, 9.18.5 en 9.32.5 zijn vertaald op basis van de Engelse vertaling.

Plinius de Jongere, *Letters, volume II: books 8-10. Panegyricus*, vert. Betty Radice, Loeb Classical Library 59 (Cambridge, MA, 1969).

Plinius de Oudere, *Natural History, volume II: books 3-7*, vert. H. Rackham, Loeb Classical Library 352 (Cambridge, MA, 1942).

Plinius de Oudere, *De wereld. Naturalis historia*, vert. Joos van Gelder, Mark Nieuwenhuis en Ton Peters (Amsterdam, 2004).²²⁴

Plutarchus, *Moralia, volume XI: On the Malice of Herodotus. Causes of Natural Phenomena*, vert. Lionel Pearson en F.H. Sandbach, Loeb Classical Library 426 (Cambridge, MA, 1965).

Plutarchus, *Lives, volume IV-V*, vert. Bernadotte Perrin, Loeb Classical Library 80, 87 (Cambridge, MA, 1916-1917).

Plutarchus, *Beroemde Romeinen*, vert. H.W.A. van Rooijen-Dijkman (Amsterdam, 2008).

Plutarchus, *Beroemde Grieken*, vert. H.W.A. van Rooijen-Dijkman (Amsterdam, 2009).²²⁵

Pomponius Mela, *Pomponius Mela's description of the World*, vert. F.E. Romer (Ann Arbor, 1998).

Ptolemaeus, *Geography*, vert. Brady Kiesling <<https://topostext.org/work/209>>.

Solinus, *Gaius Iulius Solinus and his Polyhistor*, vert. Arwen Apps (onuitgegeven dissertatie, Macquarie University, Sydney, 2011).

Strabo, *Geography*, 8 dln., vert. Horace L. Jones, Loeb Classical Library 49, 50, 182, 196, 211, 223, 241, 267 (Cambridge, MA, 1917-1932).

Suetonius, *Keizers van Rome*, vert. D. den Hengst (Amsterdam, 2001).

Tacitus, *De jaren van Tiberius. Annalen boek I-VI*, vert. M.A. Wes ('s-Hertogenbosch, 1999).

Tacitus, *Claudius en Nero. Annalen boek XI-XVI*, vert. M.A. Wes ('s-Hertogenbosch, 2000).

Tacitus, *Historiën*, vert. J.W. Meijer (3^e druk, Baarn, 1991).

Vergilius, *Het verhaal van Aeneas*, vert. Marietje d'Hane-Scheltema (Amsterdam, 2012).

Xenophon, *Griekse oorlogen*, vert. Gerard Koolschijn (Amsterdam, 1990).

Literatuur

Adams, Colin, "'There and back again': getting around in Roman Egypt", in: Colin Adams en Ray Laurence (red.), *Travel and geography in the Roman Empire* (Londen en New York, 2001), 138-166.

²²⁴ Dit is een bloemlezing. De passages 4.11, 5.33 en 6.16 zijn vertaald op basis van de Engelse vertaling.

²²⁵ Dit is een selectie. De passages over de levens van Lysander en Pelopidas zijn vertaald op basis van de Engelse vertaling.

- Adams, Colin, "'Travel narrows the mind': cultural tourism in Graeco-Roman Egypt", in: Colin Adams en Jim Roy (red.), *Travel, geography and culture in ancient Greece, Egypt and the Near East* (Oxford, 2007), 161-184.
- Alderman, Derek, 'Writing on the Graceland wall: on the importance of authorship in pilgrimage landscapes', *Tourism Recreation Research* 27:2 (2002).
- Alocock, Susan E., John F. Cherry en Jás Elsner (red.), *Pausanias: travel and memory in Roman Greece* (Oxford, 2001).
- Baldwin, Frank en Richard Sharpley, 'Battlefield tourism: bringing organized violence back to life', in: Richard Sharpley en Philip R. Stone (red.), *The darker side of travel: the theory and practice of dark tourism* (Bristol, 2009), 186-206.
- Ball, Joanne, 'Small finds and Roman Battlefields: the process and impact of post-battle looting', in: H. Platts et. al, *Proceedings of the twenty-third annual theoretical Roman archaeology conference, King's College, London* (Oxford, 2014).
- Balsdon, J.P.V.D., *Life and leisure in ancient Rome* (Londen, 1969).
- Boatwright, Mary T., *Hadrian and the Cities of the Roman Empire* (Princeton en Oxford, 2008).
- Brena, Fabrizio, 'Trümmerromantik als Touristenziel. Kaiserliche Troia-Besuche in Antike und Neuzeit', in: Heinz Hofmann (red.), *Troia. Von Homer bis heute* (Tübingen, 2004), 101-118.
- Bruce, David M., 'Baedeker: the perceived inventor of the formal guide book, a "bible" for travelers in the 19th century', in: R.W. Butler (red.) *Giants of Tourism* (Wallingford, 2010), 93-110.
- Bryce, Trevor, *Trojans and their neighbours* (Abingdon, 2006).
- Carman, John en Patricia Carman, 'Ancient bloody meadows: classical battlefields in Greece', *Journal of Conflict Archaeology* 1:1 (2005), 19-44.
- Cary, M. en T.G. Haarhoff, *Life and thought in the Greek and Roman world* (Londen, 1940).
- Casson, Lionel, *Travel in the ancient world* (Londen, 1974).
- Chilver, Guy E.F., *A historical commentary on Tacitus' Histories I and II* (Oxford, 1979).
- Clark, Laurie Beth, 'Ethical spaces: ethics and propriety in trauma tourism', in: Brigitte Sion (red.), *Death tourism. Disaster sites as recreational landscape* (Calcutta, 2014), 9-35.
- Cooley, Alison, 'Commemorating the war dead of the Roman world', in: Polly Low, Graham Oliver en P.J. Rhodes (red.), *Cultures of commemoration. War memorials, ancient and modern* (Oxford, 2012), 61-88.
- Dann, Graham, *The dark side of tourism*, Etudes et Rapports, Série L, Sociology/Psychology/Philosophy, Anthropology 14 (Aix-en-Provence, 1998).
- Dudley, Donald, *Roman Society* (Londen, 1975).
- Dueck, Daniela, *Strabo of Amasia. A Greek man of letters in Augustan Rome* (Londen en New York, 2000).

- Elsner, John, 'A Greek pilgrim in the Roman world', *Past & Present* 125 (1992), 3-29.
- Elsner, Jaś en Ian Rutherford (red.), *Pilgrimage in Graeco-Roman & early christian antiquity* (Oxford, 2005).
- Erskine, Andrew, *Troy between Greece and Rome: local tradition and imperial power* (Oxford, 2001), 253.
- Foubert, Lien en David J. Breeze, 'Mobility in the Roman Empire', in: Jim Leary (red.), *Past mobilities: archaeological approaches to movement and mobility* (Farnham en Burlington, 2014), 175-186.
- Foubert, Lien, 'Men and women tourists' desire to see the world: "curiosity" and "a longing to learn" as (self-) fashioning motifs (first-fifth centuries C.E.)', *Journal of Tourism History* 10:1 (2018), 5-20.
- Friedländer, Ludwig, *Roman life and manners under the early Empire*, vert. Leonard A. Magnus, 3 dln (7e druk, Londen, 1913).
- Frischer, Bernard, 'Monumenta et arae honoris virtutisque causa: evidence of memorials for Roman civic heroes', *Bulletino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* 88 (1983), 51-86.
- Fromherz, Peter, 'The battlefield of Marathon: the tropaion, Herodotos, and E. Curtius', *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 60:4 (2011), 383-412.
- Gibson, Bruce, 'Contemporary contexts', in: Paul Roche (red.), *Pliny's praise. The Panegyricus in the Roman world* (Cambridge, 2011), 104-124.
- Habicht, Christian, 'An ancient Baedeker and his critics: Pausanias' Guide to Greece', *Proceedings of the American Philosophical Society* 129:2 (1985), 220-224.
- Hardie, Philip, 'Trojan Palimpsests. The archaeology of Roman history in Aeneid 2', in: Joseph Farrell en Damien P. Nelis (red.), *Augustan poetry and the Roman Republic* (Oxford, 2013), 107-123.
- Herbert, David, 'Literary places, tourism and the heritage experience', *Annals of Tourism Research* 28:2 (2001), 312-333.
- Holt, Philip, 'Ajax's burial in early Greek epic', *American Journal of Philology* 113:3 (1992), 319-331.
- Hope, Valerie M., 'Trophies and tombstones: commemorating the Roman soldier', *World Archaeology* 35:1 (2003), 79-97.
- Hope, Valerie M., 'Bodies on the battlefield: the spectacle of Rome's fallen soldiers', in: Anastasia Bakogianni en Valerie M. Hope, *War as spectacle. Ancient and modern perspectives on the display of armed conflict* (Londen, 2015), 157-177.
- Hope, Valerie M., "'Dulce et decorum est pro patria mori": the practical and symbolic treatment of the Roman war dead', *Mortality* 23:1 (2018), 35-49.
- Iles, Jennifer, 'Exploring landscapes after battle. Tourists at home on the old front lines', in: Jonathan Skinner (red.), *Writing the dark side of travel* (Oxford en New York, 2012), 182-202.

- Jost, Madeleine, 'Pausanias in Arkadia: an example of cultural tourism', in: Colin Adams en Jim Roy (red.), *Travel, geography and culture in ancient Greece, Egypt and the Near East* (Oxford, 2007), 104-122.
- Keitel, Elizabeth, 'Feast your eyes on this: Vitellius as a stock tyrant (Tac. Hist. 3.36-39)', in: John Marincola (red.), *A companion to Greek and Roman historiography* (Chichester, 2011), 441-446.
- Kostiainen, Auvo, 'History', in: Jafar Jafari en Xiao Honggen (red.), *Encyclopedia of Tourism* (2016) <https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-3-319-01384-8_265> [geraadpleegd 08-01-2019].
- Lawrence, Kim, *Homer between history and fiction in imperial Greek literature* (Cambridge, 2010).
- Lennon, John en Malcolm Foley, *Dark tourism. The attraction of death and disaster* (Andover, 2000).
- Lomine, Loykie, 'Tourism in Augustan society (44 BC – AD 69)', in: John K. Walton (red.), *Histories of tourism: representation, identity and conflict* (Clevedon etc., 2005), 69-87.
- Luce, J.V., 'The Homeric topography of the Trojan Plain reconsidered', *Oxford Journal of Archaeology* 3:1 (1984), 31-43.
- MacCannell, Dean, *The tourist: a new theory of the leisure class* (Berkeley, 1976).
- Malfas, P., 'Trojan Plain and Homeric topography', in: S.A. Paipetis (red.), *Science and technology in Homeric epics* (New York etc., 2008), 415-431.
- Marincola, John, 'History without malice: Plutarch rewrites the Battle of Plataea', in: Jessica Priestley en Vasiliki Zali (red.), *Brill's companion to the reception of Herodotus in antiquity and beyond* (Leiden en Boston, 2016), 101-119.
- Martin, Geoffrey J. en Preston E. James, *All possible worlds. A history of geographical ideas* (3e druk, New York etc., 1993).
- Miles, William F.S., 'Auschwitz: museum interpretation and darker tourism', *Annals of Tourism Research* 29:4 (2002), 1175-1178.
- Minchin, Elizabeth, 'Commemoration and pilgrimage in the ancient world: Troy and the stratigraphy of cultural memory', *Greece & Rome* 59:1 (2012), 76-89.
- Mooney, William West, *Travel among the Ancient Romans* (Boston, 1920).
- Murray, William M. en Photios M. Petsas, 'Octavian's campsite memorial for the Actian War', *Transactions of the American Philosophical Society* 79:4 (1989), i-xi+1-172.
- Page, Stephen J. en Joanne Connell, *Tourism. A modern synthesis* (Andover, 2014).
- Picard, Gilbert Charles, *Les trophées Romains* (Parijs, 1957).
- Pretzler, Maria, *Pausanias. Travel writing in Ancient Greece* (Londen, 2007).
- Rabotić, Branislav, 'Special-purpose travel in ancient times: "tourism" before tourism?', in: M. Skakun (ed.), *Proceedings book of the 2nd Belrade International Tourism Conference (BITCO 2014)*.

- Thematic tourism in a global environment: advantages, challenges and future developments* (Belgrado, 2014), 99-114.
- Rojek, Chris, *Ways of escape. Modern transformations in leisure and travel* (Basingstoke, 1993).
- Roller, Duane W., *A historical and topographical guide to the Geography of Strabo* (Cambridge, 2018).
- Ryan, Chris, 'Introduction', in: Chris Ryan (ed.), *Battlefield tourism: history, place and interpretation* (Amsterdam etc., 2007), 1-12.
- Seaton, Tony, 'Guided by the dark: from thanatopsis to thanatourism', *International Journal of Heritage Studies* 2:4 (1996), 234-244.
- Seaton, Tony, 'War an thanatourism: Waterloo 1815-1914', *Annals of Tourism Research* 26:1 (1999), 130-158.
- Seaton, Tony, 'Encountering engineered and orchestrated remembrance: a situational model of dark tourism and its history', in: Philip R. Stone et al. (red.), *The Palgrave handbook of dark tourism studies* (Londen, 2018), 9-31.
- Sharpley, Richard, 'Travels to the edge of darkness: towards a typology of "dark tourism"', in: Chris Ryan, Stephen J. Page en Michelle Aicken, *Taking tourism to the limits: issues, concepts and managerial perspectives* (Amsterdam etc., 2005), 215-226.
- Sharpley, Richard, 'Shedding light on dark tourism: an introduction', in: Richard Sharpley en Philip R. Stone (red.), *The darker side of travel: the theory and practice of dark tourism* (Bristol, 2009), 3-22.
- Sion, Brigitte, 'Introduction', in: Brigitte Sion (red.), *Death tourism. Disaster sites as recreational landscape* (Calcutta, 2014).
- Stark, David James, 'Religious tourism in Roman Greece' (masterscriptie, Wilfrid Laurier University, Waterloo, ON, 2009).
- Stone, Philip R., 'A dark tourism spectrum: towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions', *Tourism: An Interdisciplinary International Journal* 54:2 (2006), 145-160.
- Stone, Philip R. en Richard Sharpley, 'Consuming dark tourism: a thanatological perspective', *Annals of Tourism Research* 35:2 (2008), 574-595.
- Stone, Philip R. et al. (red.), *The Palgrave handbook of dark tourism studies* (Londen, 2018).
- Syme, Ronald, 'Pliny the procurator', *Harvard Studies in Classical Philology* 73 (1969), 201-236.
- Thomson, J. Oliver, *History of ancient geography* (New York, 1965).
- Towner, John en Geoffrey Wall, 'History and Tourism', *Annals of Tourism Research* 18 (1991), 71-84.
- Tucker, T.G., *Life in the Roman world of Nero and St. Paul* (New York, 1910).
- Urry, John en Jonas Larsen, *The tourist gaze 3.0* (Londen, etc., 1990).

Vermeule, Cornelius, 'Neon Ilion en Ilium Novum: kings, soldiers, citizens, and tourists at classical Troy', in: Jane B. Carter en Sarah P. Morris (red.), *The ages of Homer. A tribute to Emily Townsend Vermeule* (Austin, 1995), 467-482.

Walton, John K., 'Histories of Tourism', in: Tazim Jamal en Mike Robinson (red.), *The SAGE handbook of tourism studies* (Londen etc., 2009), 115-129.

Walton, John K., 'Prospects in tourism history: evolution, state of play and future developments', *Tourism Management* 30 (2009), 783-793.

Wick, Claudia, *M. Annaeus Lucanus. Bellum civile, liber IX. Kommentar* (München en Leipzig, 2004).

Zuelow, Eric, *A history of modern tourism* (Londen, 2015).

Afbeeldingsverantwoording

Afbeelding titelpagina: 'Monument of Leuctra Battle' door brasidas, 2017, <<http://wikimapia.org/27109674/Monument-of-Leuctra-battle>>.

Afbeelding 1 (p. 28) : 'The Lion of Chaeronea' door Odysses, 2013, Wikimedia Commons, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lion_of_Chaeronea_2.jpg>.

Afbeelding 2 (p. 55) : 'Tumulus called the Tomb of Achilles' in Heinrich Schliemann, *Troy and its remains: a narrative of researches and discoveries made on the site of Ilium, and in the Trojan Plain* (Londen, 1875), via Wikimedia Commons, <[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ilios; the city and country of the Trojans. The results of researches and discoveries on the site of Troy and throughout the Troad in the years 1871-72-73-78-79, including an autobiography of the \(14774657781\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ilios;_the_city_and_country_of_the_Trojans._The_results_of_researches_and_discoveries_on_the_site_of_Troy_and_throughout_the_Troad_in_the_years_1871-72-73-78-79,_including_an_autobiography_of_the_(14774657781).jpg)>.

Figuur 1 (p. 18): 'A dark tourism spectrum: perceived product features of dark tourism within a 'darkest-lightest' framework of supply' in: Philip R. Stone, 'A dark tourism spectrum: towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions', *Tourism: An Interdisciplinary International Journal* 54:2 (2006), 145-160, aldaar 151.

Figuur 2 (p. 20): 'Patterns of interpretation', in: Chris Ryan, *Battlefield tourism: history, place and interpretation* (Amsterdam etc., 2007), 6.